RES-POL

Фінансується Європейським Союзом

ІСТОТНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ: ЛІТЕРАТУРНИЙ СЕКТОР

Аналітична записка

2024

10.70719/respol.2025.13

RES-POL

Зміст

Вступ: цілі та методологія 5

Резюме 11

Розділ 1. Огляд літературного сектору України 14

1.1 Учасники та учасниці літературного сектору 14

1.2 Інструменти політики 19

Розділ 2. Істотні проблеми літературного сектору 22

2.1 Учасники та учасниці літературного сектору 23

2.2 Безпекова сфера. Війна 27

2.3 Державні політики, програми 29

2.4 Ментальне здоров'я та інклюзивність 32

2.5 Міжнародна співпраця 34

2.6 Культура читання, робота з аудиторіями 36

2.7 Регулювання у сфері авторського права та тарифів 37

2.8 Людський капітал 39

2.9 Професійна спільнота 40

2.10 Освітня сфера 41

2.11 Фахова література, словники, стандартизація 42

Розділ 3. Людський капітал 44

3.1 Брак кадрів 44

3.2 Повернення фахівців, які виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення 46

Розділ 4. Професійна освіта, становлення **49**

4.1 Професійна освіта в літературному секторі 49

4.2 Входження у професію, професійне становлення 52

Розділ 5. Література та війна **56**

5.1 Зміни у професійній діяльності 56

5.2 Робота з ветеранами і ветеранками 60

5.3 Роль літератури в часи війни 64

Розділ 6. Істотні питання **67**

Автори аналітичної записки

За редакцією Поліни Городиської та Альони Каравай.

Рецензенти аналітичної записки:

Володимир Воробей – керівник групи ключових експертів RES-POL;

Літературний редактор – Євген Редько;

Дизайнерка – Ольга Мацьків.

Команда проєкту висловлює щиру подяку усім представницям та представникам сектору, які взяли участь в опитуванні та глибинних інтерв'ю, за їхній час, готовність говорити про проблеми та спільно шукати їх вирішення.

При цитуванні тексту цієї аналітичної записки (повністю чи частково) необхідне пряме використання першоджерела з посиланням на нього.

Зміст цієї аналітичної записки є відповідальністю Громадської спілки «Центр "Регіональний розвиток"» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.

RES-POL

Вступ

Цілі та методологія

Ця аналітична записка розроблена в рамках проєкту RES-POL (Rapid Expert Support for Culture and Media Policies in Ukraine), що здійснює ГС «Центр "Регіональний розвиток"» **Агенції економічного розвитку** PPV за фінансової підтримки **Європейського Союзу**.

Проєкт RES-POL має на меті посилити функціональну спроможність Міністерства культури та стратегічних комунікацій і його відомств (Українського інституту книги, Українського культурного фонду, Державного агентства України з питань мистецтв та мистецької освіти й Українського інституту національної пам'яті).

Тривалість проєкту RES-POL – від січня 2024-го до червня 2025 року.

У фокусі проєкту RES-POL – чотири сектори (**Мистецтво та культура**, **Культурна спадщина**, **Креативні індустрії** та **Медіа**) і понад 20 секторів (індустрій та видів мистецької діяльності). Окремо RES-POL розглядає **10 істотних питань** розвитку культури (конкурентна оплата праці, ефективність державних підприємств у сфері культури, фінансування креативних індустрій, моделі фінансування культурних послуг, громади та культурна спадщина, інтеграція з ЄС та культурна політика тощо).

Методологія проєкту передбачає:

- **Визначити істотні питання політики в секторах та підсекторах і описати їх в аналітичних записках та базових звітах;**
- **Проаналізувати 10 істотних питань розвитку культури у фокусі проєкту й описати їх у базових звітах;**
- **Напрацювати й описати у стратегічних брифах пропозиції політик щодо істотних питань секторів та 10 істотних питань розвитку культури;**
- **Розробити секторальні стратегії і операційні програми для секторів у фокусі проєкту та дорожні карти їх втілення;**
- **Випрацювати зміни до кількох нормативно-правових актів та / або розробити концепції пілотних проєктів, щоб впровадити пропоновані політики.**

- **Проаналізувати європейський досвід планування та впровадження політик, оцінити деякі політики у сфері культури в Україні й інституційну спроможність відомств у сфері управління Міністерства культури та стратегічних комунікацій.**

Проєкт RES-POL активно залучає заінтересовані сторони на всіх етапах розроблення політик. Інформація про напрацювання проєкту доступна на сторінці RES-POL у Facebook.

Відповідальним партнером за політики та стратегії в секторі **«Культура та мистецтво»** є ГО **«Інша Освіта»** з провідними експертками Альоною Каравай, Іриною Чужиновою та Ольгою Дятел.

Ця аналітична записка містить основні знахідки щодо поточного стану й проблематики літературного підсектору в секторі **«Мистецтво»**. Її підготувала агенція **«прото продукція»** на замовлення громадської спілки **«Центр "Регіональний розвиток"»** у співпраці з громадською організацією **«Інша Освіта»**. Редакторки та упорядниці записки – Поліна Городиська та Альона Каравай.

Про аналітичну записку: завдання, джерела, застереження

Ця аналітична записка узагальнює знахідки, на які ми натрапили, вивчаючи проблеми й виклики, що постають перед представниками літературного сектору, під час кабінетних досліджень у межах проєкту з розроблення культурних політик RES-POL (Rapid Expert Support for Culture and Media Policies in Ukraine / Швидка експертна підтримка політики у сфері культури та медіа в Україні) упродовж травня 2024 року.

Нашою метою під час роботи над цією аналітичною запискою було з'ясувати основні потреби й проблеми літературного сектору України в умовах повномасштабної війни, а також визначити істотні питання політики. Істотні питання політики – це виклики та проблеми, з якими мають справу заінтересовані сторони і які заважають підсектору розвиватися; щоб розв'язати їх, мабуть, потрібне втручання держави.

> **Об'єкт аналізу** – професійна діяльність і розвиток представників літературного сектору України. Ми вивчали та аналізували виклики й досвід представників таких груп:

- автори та авторки, перекладачі та перекладачки;
- працівники та працівниці державних, комунальних культурних установ і закладів;
- представники та представниці недержавних, незалежних інституцій, операторів;
- а́ктори та а́кторки літературного сектору зі змішаною професійною ідентичністю, які одночасно представляють кілька професійних груп.

> **Предмет аналізу** – основні виклики та чинники, що ускладнюють діяльність представників і представниць українського літературного сектору в умовах повномасштабної війни.

Ми поставили перед собою такі **завдання**:

1. **Здійснити базове мапування досліджуваного сектору, описати основних заінтересованих осіб.**
2. **З'ясувати проблеми та виклики, що ускладнюють професійну діяльність у секторі під час повномасштабної фази війни.**
3. **Вивчити спричинені війною кадрові зміни в секторі, а також потенційні стратегії й заходи з повернення в Україну фахівчинь та фахівців, які виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення.**
4. **Розглянути приклади формальної й неформальної освіти в секторі, корисні для професійного розвитку формати й системи набуття компетенцій, а також головні перешкоди у професійному становленні молодого покоління, авторів та авторок і фахівців та фахівчинь сектору.**
5. **Виявити потенційні формати роботи з авторами-ветеранами та авторками-ветеранками й іншими фахівцями та фахівчинями сектору, щоб адаптувати їх до мирного життя.**
6. **З'ясувати, якою, на думку представників сектору, є роль мистецтва, літератури, а також митців під час війни.**

RES-POL

Методологія

Аналітична робота передбачала два етапи: кабінетний і «польовий», у якому поєднали кількісний та якісний підходи. Обидва етапи тривали протягом 1-17 травня 2024 року.

Методологія підготовки аналітичної записки покликана:

- **Провести кабінетне дослідження аналітичних матеріалів про стан та динаміку розвитку підсектору.**
- **Провести глибинні інтерв'ю із заінтересованими сторонами (учасниками ринку, представниками екосистем та середовищ, дотичними державними установами та організаціями).**
- **Визначити та описати істотні питання політики.**
- **Створити публічну фокус-групу, щоб представити визначені істотні питання політики.**
- **Опитати заінтересовані сторони, щоб верифікувати й ранжувати істотні питання політики.**
- **Підготувати рекомендації для подальшого розроблення політик, які розв'язуватимуть визначені істотні питання.**

Кабінетний етап передбачав вивчення наявної інформації про літературний сектор в Україні, збирання та аналіз поточних політик у секторі, а також огляд нормативних документів, що впливають на становлення, розвиток і діяльність авторів та авторок і фахівців та фахівчинь сектору, регулюють умови праці в державних та комунальних установах культури.

«Польовий етап» аналізу здійснювали комбінованими методами. Він поєднував кількісний та якісний підходи. У межах «польового» етапу провели 11 глибинних напівструктурованих інтерв'ю, а також опитали 4 групи представників українського літературного сектору. Основним критерієм добору інформантів та інформанток був їхній досвід залучення до сфери літератури й досвід взаємодії із працівниками та працівницями цієї галузі. Інформантів та інформанток вибирали за критеріями: стать, вік та професійний статус. Окремим критерієм добору стало регіональне різноманіття:

- зони ведення бойових дій, прифронтові області України (G1, 3 особи);
- східні, центральні області України (G2, 3 особи);
- західні області України (G3, 2 особи);
- за межами України (G4, 3 особи).

Вибірка також охопила авторів та авторок, індивідуальних працівників та працівниць культури, представників та представниць державних, недержавних організацій, інституцій і закладів, що дало змогу зрозуміти особливості українського літературного сектору з різних перспектив:

- автори та авторки, перекладачі та перекладачки (IA, 3 особи);
- державні, комунальні культурні установи й заклади (IG, 2 особи);
- недержавні, незалежні інституції, оператори (IN, 2 особи);
- змішана професійна ідентичність, одночасно автори та авторки, представники та представниці інституцій (IM, 4 особи).

Інформантів та інформанток запрошували до участі, розсилаючи їм на персональні та робочі електронні скриньки листи з проханням узяти участь у дослідженні. Усі інформанти отримали інформацію про мету та замовника аналітичної записки, а також про вимоги конфіденційності, дали поінформовану згоду на інтерв'ю й на його запис. Записи та стенограми інтерв'ю зберігали зашифрованими окремо від списку інформантів; ці матеріали будуть видалені після опублікування аналітичної записки.

Технічні зауваги

- Подані в тексті цитати – пряма мова залучених респондентів. Цитати взяті в лапки, виділені курсивом, а також підписані кодами за категоріями регіональної представленості та згідно з типом професійної діяльності в літературному секторі: 1. Зони ведення бойових дій, прифронтові області України – G1; східні, центральні області України – G2; західні області України – G3; за межами України – G4; 2. Автори та авторки, перекладачі та перекладачки – IA; державні, комунальні культурні установи, заклади – IG; недержавні, незалежні

інституції, оператори – IN; змішана професійна ідентичність, одночасно і автори та авторки, і представники та представниці інституцій – IM. Для кращого сприйняття та лаконічності з деяких цитат вилучені окремі формулювання, притаманні усному мовленню, а деякі цитати подані з пропу-щеними фразами чи реченнями. Пропущене не спотворює змісту сказаного й не вириває цих цитат із контексту. Якщо в цитаті потрібно пояснити, про що йшлося інформантам та інформанткам, таке пояснення вміщене в круглих дужках разом з ініціалами особи.

- Ім'я та афіліація тих респондентів і респонденток, що надали на це дозвіл, приписані до цитат та згадані у джерелах. Інші інтерв'ю й відповіді анонімізовані.

- На позначення генеративу (спільної для чоловічого та жіночого роду форми слів) у документі використовуємо нижнє підкреслення («гендер-геп»), яке покликане робити мову більш інклюзивною й позначає множинність можливих гендерних ідентичностей. Підкреслюємо після частини основи слова, спільної для фемінітива та маскулінітива.

RES-POL

Резюме

> **Завдання цієї аналітичної записки** – з'ясувати проблеми й виклики, які постають перед представниками українського літературного сектору під час повномасштабної фази війни.

Серед істотних проблем і викликів, що ускладнюють діяльність представників та представниць українського літературного сектору, можна назвати виклики **економічної, безпекової, психологічної сфер**, а також **брак і нерелевантність наявних державних політик і програм сучасним викликам**.

Найчастіше згадують про виклики економічної сфери – брак фінансових ресурсів на здійснення професійної діяльності, низьку оплату праці в секторі та споживчу інфляцію. Внаслідок війни багато людей втратили регулярні доходи, що призвело до зменшення купівельної спроможності. Існує гіпотеза, що наразі прибутки у сфері продажу книжок зросли через підвищення цін – натомість тиражі скорочуються. Брак сталих моделей фінансування в секторі тягне за собою поширення прекарної зайнятості та непривабливість сектору для молодого покоління.

У першій трійці проблем літературного сектору згадана безпекова ситуація навколо війни, яка впливає й на загальну стабільність у секторі, і на погіршення умов праці тощо. Виразно оприявнена також проблематика, пов'язана з психологічними викликами воєнного часу, які спричиняють стрес, порушення сну, зниження концентрації, професійне вигоряння тощо.

Нарівні з війною проблемою й викликом стає нерелевантність наявних державних програм і політик актуальним реаліям та потребам сектору. Окремо артикулюють несинхронізованість різних відомств, брак єдиної державної стратегії для сектору.

Людський капітал

Сценарне планування цієї аналітичної записки свідчить про те, що одним із головних викликів для культури загалом і літературного сектору зокрема стане **людський фактор**. Говорячи про кадри в секторі, більшість фахівців згадують про їхній брак і низьку кваліфікацію, про депрофесіоналізацію сектору, «відтік мізків» у зв'язку з переміщенням у межах і за межі країни через повномасштабне вторгнення, а

також про складнощі адаптування та інтегрування ветеранів та ветеранок і прекарність самозайнятої праці в умовах нестабільності. Серед важливих викликів у роботі з авторами-ветеранами – їхня **інтеграція** й **адаптація** після повернення з війни. Є потреба впроваджувати програми з працевлаштування та програми психологічного супроводу.

Багато з опитаних респондентів стверджують, що у практиці мали справу з поширеним феноменом **«кочових фахівців»** – спеціалістів, які живуть на дві країни або два міста всередині України. До важливих відкритих питань належать тактики й інструменти, покликані **повернути** в Україну фахівців і фахівчинь сектору. Кілька опитаних експертів водночас зазначають, що фізичне повернення українок та українців «не таке важливе», натомість пропонуючи «використовувати потенціал українців у світі на користь України».

Професійна освіта

У низці глибинних інтерв'ю згадують про **застарілі, нерелевантні до викликів сектору освітні програми або взагалі про їхній брак**. Найактуальнішим за тематикою виявився запит на підвищення кваліфікації з розпоряджання фінансами й фандрейзингу. Водночас серед освітніх форматів, найкорисніших для власного професійного розвитку, фахівчині та фахівці називають програми обміну досвідом, мобільності, стажування та менторство.

Література й війна

Література в часи війни найвиразніше реалізує себе в документуванні, «художньому фіксуванні живої історії», «меморіалізації спогадів», ролі «хронікера й очевидця». Другою й досить помітною є **терапевтична** функція літератури як інструмента проговорення, рефлексії, реабілітації, подолання межових досвідів і зцілення. Серед функцій літератури також фігурує культурна дипломатія, за якої література постає засобом комунікації зі світом, допомагаючи бути видимими й почутими.

Говорячи про зміни у професійній діяльності, які й далі спричиняє війна, представниці та представники сектору найчастіше відзначають зміни в психологічному стані. Також помітна трансформація тематики творів та ініціатив — війна спричинила потребу в пошуку нових форматів і фокусів роботи з аудиторіями (переміщені особи, ветерани, люди з інвалідністю тощо). Ще одна поширена зміна стосується збіль-

шення кількості міжнародних проєктів. Водночас **міжнародна співпраця** пов'язана зі складнощами, адже фахівці літературного сектору часто мають справу з браком досвіду та / чи можливостей для встановлення довгострокових партнерств, а також «втомою від війни» за кордоном, яка потребує щораз більших комунікаційних та організаційних зусиль.

Спільнота, аудиторія, піратство

Помітним і чутливим викликом для літературного сектору є **підвищена конфліктність** («срачі»), дискримінаційні практики, іншування у спільнотах. Згадують, зокрема, і практики вимушеної самоцензури та замовчування.

Серед проблем варто згадати й **нерозвинену культуру читання** та слабку роботу з читачами, спричинену недостатньою компетентністю у сфері маркетингу, промоції й роботи з цільовими аудиторіями.

Посутній блок проблем становлять **недостатня обізнаність у сфері авторського права, піратство**, а також тіньові практики, як-от нелегальні форми оплати праці тощо.

RES-POL

Розділ 1. Огляд літературного сектору України

1.1 Учасники та учасниці літературного сектору

Ми визначаємо **український літературний сектор** як сукупність людей, організацій та інституцій, які беруть участь у створенні, поширенні та споживанні літератури в Україні та за її межами. При цьому ми враховуємо художню, наукову та навчальну літературу (тобто, fiction та non-fiction) та говоримо про літературу в усій сукупності видів, жанрів, форм побутування.

Цей сектор охоплює широкий спектр учасників та учасниць, серед яких:

Учасники та учасниці	Короткий опис
Автори та авторки	Автори оригінальних творів, таких як романи, оповідання, вірші, п'єси, сценарії та інші літературні твори.
Книжкові перекладачі та перекладачки	Перекладачі, які перекладають літературні твори з однієї мови на іншу.
Літературні редакторки	Фахівчині, які вдосконалюють письмові тексти, роблячи їх чіткими, логічними, фактологічно достовірними (наукові редактори та редакторки), стилістично вишуканими та цікавими для читачів.
Куратори та кураторки літературних проєктів	Особи, які задумують, концептуалізують та втілюють у життя літературні проєкти та події, такі як фестивалі, конкурси, видання книжок тощо.
Менеджери та менеджери літературних проєктів	Фахівці, які організовують, координують та реалізують літературні проєкти, такі як видання книжок, проведення літературних фестивалів та конкурсів.
Літературні агенти та агентки	Професіонали, які представляють інтереси письменників і письменниць та допомагають їм публікувати свої твори.
Літературні критики та критикині	Особи, які пишуть рецензії та аналітичні статті про літературні твори та на навкололітературну тематику.
Літературні фестивалі, ярмарки	Публічні події, які об'єднують письменників, видавців та читачів, щоб популяризувати читання, презентувати нові книжки, обмінюватись досвідом та спілкуватись.
Літературні резиденції	Програми, які надають літераторам і фахівцям сектору можливість жити та працювати впродовж якогось часу в певному місці, маючи доступ до ресурсів та спілкування з іншими колегами.

Учасники та учасниці	Короткий опис
Літературні конкурси, премії	Змагання фахівці сектору, де вони мають можливість представити свої твори або професійну діяльність й отримати визнання, грошову винагороду або публікацію.
Літературні стипендії, грантові програми	Фінансова підтримка, яку надають фахівцям сектору для того, щоб вони могли зосередитися на своїй творчості, подорожувати, досліджувати, брати участь у літературних подіях або реалізовувати літературні проєкти чи ініціативи.
Літературні онлайнові медіа	Вебсайти, журнали та інші онлайнові платформи, які публікують літературні твори, рецензії, інтерв'ю, статті, анонси літературних конкурсів та подій, книжкову аналітику та інші матеріали, пов'язані з літературою.
Літературні журнали, газети, часописи	Періодичні видання, які публікують літературні твори, статті про літературу, інтерв'ю та інші матеріали, пов'язані з літературою.
Літературні блоги, подкасти	Онлайнові публікації, які презентують літературні твори, статті про літературу, інтерв'ю з письменниками та інші матеріали, пов'язані з літературою, у форматі відео, аудіо або тексту.
Книгарні	Крамниці, де продають літературні твори.
Видавництва	Компанії, які публікують та розповсюджують літературні твори.
Освітні оператори й академічні установи	Приватні ініціативи, державні освітні заклади, школи мистецтв, університети й інші дослідницькі центри, де вивчають і викладають літературу та інші секторальні спеціалізації.
Літературні комунальні заклади, установи	Бібліотеки, літературні музеї, клуби, інституції, які збирають, зберігають та надають доступ до літературних творів та інформації про неї, а також слугують майданчиком для секторальних дозвіллєвих й освітніх ініціатив та заходів.
Літературні організації	Громадські організації, ініціативні групи, літературно-мистецькі об'єднання та асоціації письменників, видавців, критиків та інших учасників літературного сектору.
Державні інституції, установи	Урядові інституції, які регулюють діяльність та надають підтримку літературному сектору через політики та програми розвитку.

Автори та авторки

Точну кількість авторів і письменників, які нині існують в Україні та за її межами, визначити неможливо.

Національна спілка письменників України на своєму сайті комунікує, 1 що до її складу на січень 2014 року входили **1789 письменників та письменниць** із 24 обласних організацій України, Кримської республіканської організації та Київської міської організації, найбільшої за представництвом (641 письменник і письменниця), створеної 25 лютого 1969 року, а також 112 почесних членів і членкинь НСПУ, які мешкають за межами України. Вікіпедія «Категорія: Члени НСПУ» 2 налічує **1390 імен** письменників і письменниць. На сайті Українського ПЕН подано 3 імена **168** його **членів**, які є письменниками та письменницями, перекладачами та перекладачками, журналістами та журналістками тощо.

Важливо також зазначити, що не всі, хто пише, вважають себе письменниками, а деякі письменники публікуються лише в періодичних виданнях або онлайн, не видаючи книжок. Тож, хоча точну кількість письменників в Україні визначити неможливо, можна стверджувати, що їх **понад кілька тисяч**.

Мапа впливів заінтересованих осіб

На умови праці в літературному секторі мають вплив кілька груп заінтересованих осіб, які представляють державні органи та інституції, міжнародні й закордонні організації, видавництва, книгорозповсюджувачів, а також книжкові ЗМІ.

Заінтересовані особи	Повноваження та роль	Ступінь впливу на умови праці в секторі
Верховна Рада України	• Формує державну політику у сфері книговидання та праці, ухвалює рішення щодо їх фінансування. • Готова залучати професійну групу літературного сектору як заінтересованих осіб за умови легітимного представництва й артикульованої позиції.	Слабкий (опосередкований)
Кабінет Міністрів України	• Міністерство культури та інформаційної політики реалізує державну політику у сфері книговидання, розробляє стратегічні документи щодо розвитку книговидання і підтримки читання. • Міністерство фінансів формує рішення щодо фінансування бюджетних програм, пов'язаних із підтримкою читання та книговидання.	Середній (опосередкований – через визначення фокусу державної підтримки книговидання та читання, визначення обсягів фінансування)

Заінтересовані особи	Повноваження та роль	Ступінь впливу на умови праці в секторі
Кабінет Міністрів України	• Державна підтримка книговидання й читання в перспективі має покращити умови праці фахівців, залучених до книговидання і роботи в секторі загалом.	
Український інститут книги	• Реалізує державну політику у сфері книговидання: проводить бібліотечні закупівлі, надає гранти на переклади з української мови, надає гранти на друк книжок, проводить дослідження у сфері книговидання та читання.	Високий (через надання грантів, підтримку видавництв, підвищення видимості проблем книговидання та підтримку читання)
Книжкова палата	• Веде облік виданих книг, надає статистичну інформацію.	Слабкий
Асоціація видавців та книгорозповсюджувачів	• Адвокатує та представляє інтереси суб'єктів видавничої галузі в органах центральної та місцевої влади, бере участь у формуванні правового поля у сфері книговидання та представляє українські видавництва у перемовинах із міжнародними організаціями. • Лобістські зусилля, спрямовані на покращення становища видавництв, зокрема, повернення податкових пільг і збільшення державної підтримки, опосередковано можуть створити кращі умови на книжковому ринку й збільшити можливості видавництв.	Середній
Видавництва	• Є роботодавцями для авторів, перекладачів та низки інших учасників сектору. Видавництва визначають, які саме книжки будуть видані, перекладені, формують бюджет та, відповідно, тарифи у секторі, визначають потенційний горизонт планувань залучених фахівців. • Інтереси видавництва лежать на перетині інтересів бізнесових (максимізувати прибуток, зокрема через мінімізацію собівартості книжки, тримати ціну на книжки достатньо низькою, щоб втримати гнучкий попит на достатньому рівні) та культурних (видати книжки високої якості, сприяти розвитку української книжки та читання, формувати професійне середовище).	Високий (визначають, якими будуть умови праці, тарифи у частини сектору; впливають на книжковий асортимент, доступність літератури та розвиток інтересу до читання)
Книгарні та маркетплейси	• Впливають на маркетинг і доходи видавництв (їхній розмір і регулярність), на книжковий ринок (через продажі контрафактної продукції та книжок, що видали іноземні видавництва). Можуть бути організаторами заходів (презентацій, обговорень).	Високий (визначають, якими будуть умови праці, тарифи у частини сектору; впливають на книжковий асортимент, доступність літератури та розвиток інтересу до читання)

Заінтересовані особи	Повноваження та роль	Ступінь впливу на умови праці в секторі
Міжнародні організації та представництва інших країн	• Є грантодавцями, що фінансують міжнародні літературні проєкти, фестивалі, резиденції та переклади книжок. Міжнародні грантові кошториси часто передбачають досить високу оплату праці професіоналів сектору, однак кількість таких грантових можливостей вкрай обмежена.	Середній (пропонують вищі гонорари й таким чином формують очікування щодо оплати праці)
Фестивалі та ярмарки	• Є майданчиком для комунікації фахівців сектору з читачами і між собою. Впливають на видимість авторства, творів, промоцію книжкових видань і збільшення обсягів продажів. Працюють над розвитком аудиторій і професійним розвитком представників сектору.	Середній (опосередкований)
Книжкові ЗМІ	• Є майданчиками для літературної критики, зокрема рефлексії щодо творів, перекладів, формування професійного середовища й аналізу книжкового ринку. Сприяють видимості гравців сектору, висвітлюючи виклики, із якими вони стикаються.	Середній (опосередкований, збільшують видимість сектору, сприяють формуванню професійної спільноти, зменшують інформаційну асиметрію)

1.2 Інструменти політики

Аналізуючи політики, ми сконцентруємося на **політиках у сфері книговидання**, оскільки, на думку опитаних респондентів, розвиток книжкової сфери має суттєвий вплив на професійну діяльність і розвиток всього літературного сектору.

Публічну політику у сфері книговидання, що впливає на умови праці книжкових перекладачів, регулює Закон України **«Про державну підтримку книговидання»**. Згідно з цим законом державна політика у книговидавничій справі відповідно до поставленої мети здійснюється через податкове, митне, валютне й інші регулювання, а також через підтримання проєктів у сфері книговидавничої справи. Зміни до цього нормативного акту 2016 року заклали підстави для діяльності **Українського інституту книги** (далі – УІК), який відтоді є основною установою для реалізації дер-жавної політики у цій сфері.

У меті діяльності УІК поряд із підтримкою видавничої справи та популяризацією читання є стимулювання перекладацької діяльності.

Закон передбачає, що УІК має кілька напрямів роботи:

- Популяризація читання;
- Підтримка та популяризація української книжки за кордоном;
- Проведення заходів та координування, стипендій та премій, пов'язаних із книговиданням;
- Реалізація програм резиденцій для авторів, перекладачів, ілюстраторів, літературних критиків;
- Поповнення фондів бібліотек;
- Підтримка окремих книжкових (і перекладних також) проєктів.

У законі «Про державну підтримку книговидання» та повноваженнях УДІ немає фокусу на умовах праці у книговидавничій сфері, а під час інтерв'ю експертки та експерти уточнили, що це питання має регулювати трудове законодавство і це питання не є частиною державної політики у сфері книговидання.

Програма поповнення фондів публічних бібліотек

Мета Програми поповнення фондів публічних бібліотек – донести найкращі книжки і сучасної, і світової літератури до читача по всій країні.

Основні нормативно-правові акти з публічних закупівель, якими керується УІК у своїй роботі:

- Закону України «Про публічні закупівлі»;
- Постанова КМУ «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» від 12.10.2022 р. № 1178;
- Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України «Про затвердження Порядку визначення предмета закупівлі» від 15.04.2020 р. № 708, зокрема пункт 15;
- Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України «Про затвердження примірної методики визначення очікуваної вартості предмета закупівлі» від 18.02.2020 р. № 275;
- Єдиний закупівельний словник ДК 021:2015;
- Постанова КМУ «Про ефективне використання державних коштів» від 11.10.2016 р. № 710.

Із переліком здійснених закупівель можна ознайомитися на офіційному вебпорталі Prozorro за посиланням https://prozorro.gov.ua/uk

Програма поповнення фондів публічних бібліотек

Програма підтримки перекладів Translate Ukraine — це програма УДІ, в рамках якої видавцеві частково компенсовують витрати на переклад та видання української літератури іншими мовами за кошти із Державного бюджету України.

Мета програми – збільшити видимість України та української літератури в міжнародному культурному просторі, зробити впізнаваними голоси українських авторів

за кордоном, забезпечити доступ іноземних читачів до творів української літератури.

Програма була започаткована у 2020 році, її проводили тричі.

Стратегія розвитку читання

Про схвалення Стратегії розвитку читання до 2032 року «Читання як життєва стратегія» та затвердження операційного плану її реалізації на 2023–2025 роки.

Протягом 2020–2021 років Уряд розробляв документ, що має визначити напрями державної політики у сфері книговидання – **Стратегією розвитку читання на 2021–2025 роки «Читання як життєва стратегія»**, до розроблення залучали різні групи заінтересованих осіб. Документ було схвалено за розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 березня 2023 р. № 190-р.

Цей документ має **два основні напрями політики**: підтримка книговидання та промоція читання. У рамках виконання Стратегічної Цілі 1 «Книжковий ринок є конкурентоспроможним та задовольняє потреби споживачів, виробників та розповсюджувачів книжкового продукту» Стратегією передбачена й операційна Ціль 2, що стосується **створення належних умов для саморозвитку та видання своїх творів для творців контенту**.

Щоб виконати цю ціль, заплановано **переглянути умови та збільшити кількість державних премій, стипендій та конкурсів, резиденцій і професійних програм для творців книжкового контенту** (зокрема авторів текстів, ілюстрацій, перекладачів, дизайнерів, літературних критиків та оглядачів). Також передбачено запровадити навчання *creative writing* на рівні середньої школи та вищої освіти, сертифікованих курсів для творців книжкового контенту й системи стимулювання літературної критики та книжкової журналістики, спрямованої на фаховий розвиток учасників книжкового ринку (авторів, перекладачів, критикинь, дизайнерів, книжкових менеджерів тощо). Що стосується письменницьких резиденцій, у яких авторки та автори могли би працювати над своїми текстами, то вони в Україні наразі точкові та несистемні.

Ці заходи стосуються умов праці різних учасників сектору і в перспективі можуть позитивно на них вплинути (як мінімум через посилення спроможності професійного середовища та його видимості), однак сила цього впливу буде безпосередньо залежати від масштабу.

RES-POL

Розділ 2. Істотні проблеми літературного сектору

Одне із завдань нашого дослідження – з'ясувати проблеми й виклики, з якими стикаються представники українського літературного сектору під час повномасштабної фази війни. Основні виклики та чинники, що ускладнюють діяльність сектору, умовно можна розподілити на такі категорії:

Категорія викликів і проблем	Короткий опис	%
Фінансові моделі	Брак фінансування, низька купівельна спроможність, оплата праці, знищення інфраструктури, економічна нестабільність	**20,00 %**
Державні політики, програми	Відсутність, нерелевантність викликам політик і програм підтримки, бракує синхронізації між відомствами і спільного випрацювання стратегії	**14,55 %**
Безпекова сфера, війна	Військові дії і ризики, пов'язані з ними, обмеження, пов'язані з воєнним станом, короткий горизонт планування	**14,55 %**
Психічне здоров'я та інклюзивність	Пов'язаний із війною стрес, дискомфорт, порушення сну, неспроможність зосереджуватись, вигорання	**9,09 %**
Міжнародна співпраця	Відсутність дієвих протоколів, програм, можливостей. Відчутні відмінності. Невидимість	**9,09 %**
Культура читання, робота з аудиторіями	Нерозвинена культура читання, низька поінформованість суспільства про читання і вигоду від нього, промоційні кампанії	**9,09 %**
Регулювання у сфері авторського права та тарифів	Авторське право, договірні відносини, піратство, нормативно-правова база, стандарти й регуляція у сфері не відповідають сучасним реаліям	**7,27 %**
Людський капітал	Брак кадрів, «відтік мізків», депрофесіоналізація, низька якість кадрів (брак компетенцій)	**5,45 %**
Професійна спільнота	Невидимість, дискримінаційні практики, самоцензура, конфліктність, іншування	**3,64 %**
Освітня сфера	Застарілі, нерелевантні до викликів сектору, відсутні освітні програми, брак систем підвищення кваліфікації і відповідних освітніх матеріалів	**3,64 %**
Фахова література, словники	Брак фахової літератури, матеріалів, словників, стандартизація, норми транслітерації	**3,64 %**
Разом		100 %

2.1 Фінансові моделі

Помітна частина викликів, що ускладнюють професійну діяльність у літературному секторі під час повномасштабної фази війни та яку називали респонденти та респонденти, стосувалась **фінансових моделей та фінансових ресурсів**.

Брак фінансових ресурсів

Брак фінансових ресурсів, економічна нестабільність і низька оплата праці – одні з найчастіше згадуваних респондентами проблем сектору.

> *«Відсутність **фінансової "подушки безпеки"** для нашої організації. <...> **Брак фінансових можливостей** для отримання наявних на ринку інструментів ефективної роботи з контентом (від передплати chatGPT4 до дескрипторів та Adobe Creative Suit), що підвищило б ефективність роботи і редакції, і окремо її членів»* (G4, Ірина Батуревич, директорка з розвитку, головна редакторка англомовної версії онлайн-медіа «Читомо»)

> *«Нестабільність видавничої галузі через війну, **нестабільність оплати праці і загалом фінансування галузі**...»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, кураторка літературних проєктів, Українська ініціатива Південної Моравії)

> *«Вічна проблема – **адекватна оплата праці**. На жаль, дуже часто гонорари перекладачів далі нижче плінтуса. До цього долучається також проблема соціального захисту».* (G3, 01, IA)

Низька купівельна спроможність

У квітні 2022 року споживча інфляція в річному вимірі становила 16,4 %. Про це свідчать дані, які опублікувала Державна служба статистики України. Основні чинники пришвидшення інфляції – порушення ланцюгів постачання, збільшення витрат бізнесу та фізичне знищення активів підприємств через повномасштабну війну Росії проти України, а також нерівномірні попит і пропозиція товарів за регіонами.

> *«...відновлення ринку праці суттєво гальмують структурні диспропорції та обмежена пропозиція робочої сили, спричинені війною. Тож рівень безробіття знижуватиметься помірно: від 19 % у 2023 році до 16,2 % – 12,2 % у 2024-2026 роках. Водночас безробіття залишатиметься вищим за природний рівень через негативний вплив наслідків війни».*

Базова інфляція у квітні зросла до 4,4 % р/р.

Внаслідок війни багато людей втратили роботу або регулярні доходи, що призвело до зростання споживчих цін, базової інфляції та зменшення купівельної спроможності. Це може негативно вплинути на продаж книжок та інших літературних товарів. Також існує гіпотеза про те, що поки що прибутки у сфері продажу книжок зросли через підвищення цін – натомість тиражі скорочуються. «Як свідчить статистика, річні прибутки у книгарів зросли вдвічі порівняно з 2022 роком, і навіть трохи більше ніж втричі порівняно з 2021 роком. Втім від початку повномасштабного вторгнення тиражі у видавців скоротились на половину з різних причин: мобілізація співробітників, знищення виробництв, зміни у фінансуванні. Дослідники зробили висновок, що в такому разі збільшення доходів пов'язане з підвищенням цін на книжки, а не зі збільшенням виробництва», – про це йдеться в аналітичній статті від 04.07.2024 на «УП Культура», яка була створена на базі глибинних інтерв'ю з директоркою Українського інституту книги Олександрою Коваль і співзасновницею книжкового видання «Читомо» Оксаною Хмельовською.

Брак ресурсів і сталих моделей фінансування у секторі тягне за собою і труднощі з фінансовим плануванням, поширення прекарної зайнятості – нестабільної роботи з коротким горизонтом планування зайнятості, з короткотерміновими контактами або взагалі без них, без передбачуваного навантаження, регулярної оплати праці, соціальних гарантій.

Знищення інфраструктури

За даними Українського культурного фонду, на травень 2023 року внаслідок повномасштабного вторгнення в Україні були зруйновані або пошкоджені понад 200 книгарень. Багато книгарень, видавництв та інших літературних інституцій були зруйновані або пошкоджені внаслідок обстрілів. Це призвело до значних втрат книжок, рукописів й іншого майна. Знищення культурної інфраструктури ускладнює, а в деяких населених пунктах й унеможливлює доступ до літератури та відповідних культурних послуг для населення.

Істотні питання

У цьому тематичному блоці можна визначити такі істотні питання політики, навколо яких відбулася дискусія:

1. **Короткотермінове та нестабільне project based фінансування в секторі. Брак довготермінових програм інституційної підтримки.** Відсутність резервних фондів та «подушки безпеки»;
2. **Недостатнє мультисценарне планування** фінансових моделей;
3. **Відсутність стандартизованих зарплатних сіток по сектору та непрозора тарифна політика для авторів та авторок, перекладачів та перекладачів, редакторок та редакторів.** Демпінг та брак дієвих й ефективних профспілок. Недостатньо конкурентна чи неконкурентна оплата праці в секторі літератури.

Рішення

Наші інтерв'ю та питальники містили й запит щодо роздумів про варіанти рішень тих чи тих проблем та потенційні стратегії роботи зі згаданими викликами.

Пропозиції респондентів такі:

- *«Перемога у війні, підвищення рівня життя та платоспроможності населення»;*
- *«Довгострокова інституційна підтримка для українських культурних інституцій»;*
- *«Підтримка від держави у вигляді послаблення податкового тиску на працівників культурного сектору»;*
- *«Підвищення рівня оплати праці в секторі»;*
- *На рівні організацій: «Ефективне фінансове планування, залучення фінансового директора організації (чи ментора) для досягнення цієї мети – зокрема через залучення коштів з інших країн»;*
- *«Культивування звички платити за контент»;*

- *«Підвищення добробуту в суспільстві, яке стабілізує ситуацію на книжковому ринку і змінить суспільну думку щодо цін на книжки».*

Щодо роботи з **низькою оплатою праці** інформанти пропонують такі варіанти:

- Створити умови для прозорості цінової і гонорарної політики: *«Створення таких умов, щоб видавцям, схильним зловживати прекарним становищем людей книжкового сектору, стало неможливим "виїжджати" коштом дешевої робочої сили»;*
- *«Розробка регламенту тарифів, розробка мінімального порогу для тарифів»* [примітка: наприклад, тарифів оплати перекладацької праці];
- *«Бойкот недоброчесних видавництв»;*
- *«Боротьба з демпінгом усіма можливими засобами. Розвиток спільноти й спільних дій проти демпінгу»;*
- *«Відкрите публічне обговорення оплати праці у секторі».*

2.2 Безпекова сфера. Війна

У першій трійці проблем літературного сектору згадана саме **війна**, «військові дії і ризики, пов'язані з ними» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»). За словами респондентів, війна впливає і на загальну стабільність у секторі, і на погіршення умов праці в ній, через неї українські літературні ініціативи мають занадто «короткий горизонт планування» тощо.

> *«Для мене і колег з моєї організації найбільша трудність зараз – це **війна** і брак фінансування. Усе інше можна відносно легко вирішити, але **обмеження, пов'язані із воєнним станом** [примітка: обмеження виїзду за кордон, обмеження у фінансових операціях за кордон] та відсутність стабільного фінансування – це ті фактори, які найсильніше негативно впливають на всі проєкти і активності»* (G3, 02, IN).

> *«Війна та її наслідки: безпекові, економічні, соціальні, психологічні»* (G2, 03, IG).

> *«Наша найбільша проблема – **війна**. Дуже часто компанії правовласників розривають контракти з Україною. Ти зробив переклад, здав вчасно, а гонорар тобі не виплачують, бо правовласник призупинив діяльність»* (G3, 01, IA).

Істотні питання

У цьому тематичному блоці варто виокремити два істотні питання, які можна рекомендувати до розроблення стратегії культури:

1. **Брак управлінських компетенцій й оновлених agile організаційних моделей** для розвитку сектору під час постійних та динамічних загроз та ризиків під час війни.
2. Недостатня прозорість механізмів та можливостей **(тимчасового) бронювання культурних працівників** у секторі. Неможливість (тимчасового) бронювання культурних працівників у секторі, які не працюють в державних установах – зокрема незалежних письменників на період їх запланованої участі в головних світових книжкових ярмарках або літературних перекладачів на період роботи над перекладом основних видань.

Серед пропонованих **рішень**:

- *«Отримання військової допомоги від НАТО»;*
- *«Прийняття України в НАТО»;*
- *«Впровадження ефективних законів про мобілізацію і демобілізацію»;*
- *«Зміна в підходах до планування з урахуванням невизначеності як сталої умови»;*
- *«Синергія та горизонтальна співпраця між секторами ККІ».*

2.3 Державні політики, програми

На рівні з війною проблемою і викликом є нерелевантність наявних програм актуальним потребам сектору. Респонденти відзначають, що культуру зазвичай «фінансують за залишковим принципом» і вона опиняється поза пріоритетами державних політик. Окремо артикулюють відсутність синхронізації між різними відомствами, брак єдиної державної стратегії для сектору.

> *«**Відсутність пріоритетності культури** для державної політики в Україні, **відсутність синхронізації та координації** між різними відомствами, відповідальними за культурні політики»* (G2, Юлія Козловець, директорка Міжнародного фестивалю «Книжковий Арсенал»).

> *«Брак **спільного бачення розвитку української культури**, майданчиків і форумів для обговорення цього поступу. <...> нам бракує часу для випрацювання **стратегій, які допомогли б нам вирішити бодай частину проблем**, у кожній з яких ми могли б виступити у проактивній ролі»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«**Заплутані і складні процеси державної підтримки [надмірна забюрократизованість процесів та надмірні обмеження]** – і фінансові, і організаційні»* (G2, Тетяна Стус, засновниця і керівниця проєкту підтримки дитячого читання та національної дитячої й підліткової літератури «BaraBooka», завідувачка лабораторії дитячого читання НЦ МАНУ, головна редакторка видавництва «Мала академія», письменниця).

Подано приклади й конкретних фокусів діяльності, а також програм, брак яких особливо відчувається:

> *«Практична відсутність видимості **кримськотатарського сегмента** в українській літературі»* (G2, Алім Алієв, засновник українсько-кримськотатарського літературного проєкту «Кримський інжир»).

> *«Мала кількість програм підтримки, стипендій чи грантів для авторок й авторів, **що спрямовані саме на творчу працю**, а не на дослідження, публіцистику чи академічну діяльність»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«**Брак грантів інституційної підтримки** для нашого профілю (культурна жур-*

> *налістика не є "справжньою журналістикою", фінансують переважно журналістські розслідування, або редакції ширшого профілю), велика кількість можливостей у контексті епізодичних дрібних проєктів-надбудов,* ***а не основної діяльності***» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

Серед викликів згадано й непродуманість умов та алгоритмів грантових програм, а також брак прозорості й відкритої комунікації у наявних конкурсах і програмах:

> *«Я бачу, що в Україну йде фінансування культури з-за кордону, але дивним чином вона часто* ***залишається на рівні Києва*** *або київські культурні організації за європейські гроші представляють себе на міжнародних майданчиках. Це не надто справедливо стосовно інших гравців на ринку. Також ті українські фонди, які мають європейське фінансування, проводять конкурси, про результати яких, окрім списку переможців,* ***немає жодної публічної інформації, це зовсім не транспарентно*** *й викликає багато питань. Водночас я тішуся, що українські транспарентні фонди продовжують роботу, наприклад, УКФ і Український інститут книги»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

Істотні питання

У цьому блоці питань можна виокремити наступні **істотні питання**:

- **Необхідність перегляду державних програм** підтримки літературного сектору на предмет їх доцільності після повномасштабного вторгнення. Брак спільної бази підтриманих грантів на творчу діяльність з можливістю відстежувати тематичні фокуси та географію підтримки;.
- Орієнтованість на центр, **недостатня децентралізація** та брак програм й інституцій, які би пріоритетно займались розвитком сектору в регіонах;
- **Брак програм та механізмів для підтримки індивідуальної мистецької діяльності** в секторі літератури (індивідуальні стипендії та індивідуальні резиденції на противагу проєктній підтримці);
- Брак (інституційної) підтримки **кримськотатарської мови та літератури;**
- Брак (інституційної) підтримки **культурного журналізму.**

Пропоновані рішення:

- *«Виведення в пріоритети державних політик культурної та інформаційної галузей»;*
- *«Розроблення нової державної політики у галузі культури»;*
- *«Реформування роботи державних чиновників у галузі»;*
- *«Має бути системний підхід: від створення інфраструктури для вивчення кримськотатарської мови до створення попиту на кримськотатарську літературу»;*
- *«Спільне вироблення пропозицій секторальних політик та стратегій із залученням широкого кола дієвців сектору»;*
- *«Спрощення умов участі [примітка: наприклад, у секторальних грантових програмах], адекватна, зрозуміла публічна комунікація програм і політик»;*
- *«Зміна політики надання грантів, спрощення звітності для компаній, що вже показали себе як успішні, ефективні й доброчесні (наприклад, за канадською моделлю – доступ до 2-річного інституційного фінансування роботи організації за умови якісного виконання проєктів у попередні роки)»;*
- *«Пошук можливостей для партнерств з іншими секторами (наша робота, але може бути й окремим грантовим напрямом для грантодавців)»;*
- *«Має бути розроблена та втілена державна програма перекладу Great Books українською, яка була б розрахована на десятиліття вперед (хоча планувати так далеко зараз видається неможливим)»;*
- *«Пропонувати резиденції як можливість безпечної неперервної роботи».*

2.4 Ментальне здоров'я та інклюзивність

> *Примітка: Через сенситивність тематики прямі цитати в цьому блоці подано повністю анонімізованими.*

Чітко оприявненою є проблематика, пов'язана з психологічними викликами у секторі. Респонденти згадують про пов'язаний з війною стрес, порушення сну, професійне вигорання через постійну напругу і втому, неспроможність зосереджуватись, що впливає на зниження працездатності:

> *«Викликаний війною стрес знижує працездатність. Після особливо болісних подій дуже важко зібрати себе докупи й сісти за роботу. Водночас без роботи вже б точно дах поїхав. А так працюю, бо знаю: робота – це оплата, а оплата – це можливість донатити»* (G3, 01, IA).

> *«Доводиться гнучкіше варіювати часові рамки робочого дня, ніж мені комфортно (не завжди вдається працювати в найпродуктивніші години, через що робота над денною нормою затягується); також на графік робочого дня впливають порушення сну; часом доводиться робити позапланові вихідні з банальної причини "більше не стягую"»* (G3, 01, IA).

> *«За цей рік значно побільшало проблем зі здоров'ям, тому знизилася працездатність (усе – хвилями). Проблеми з концентрацією, мотивацією, більше простоїв, які потім доводиться надолужувати через силу. Інтелектуально складніші тексти вимагають значно більших зусиль, ніж до великої війни»* (G3, 01, IA).

> *«Знизилась продуктивність, швидкість роботи впала, з'явилися проблеми з концентрацією і увагою. Відповідно, доводиться більше часу працювати задля того ж результату, як раніше»* (G3, 01, IA).

Істотні питання

Істотні питання цього блоку такі:

- Брак інструментів та політик задля **підтримання ментального здоров'я** та покращення психологічного стану для працівників культурного сектору, з пріоритетом на тих професіоналок та професіоналів, які живуть та працюють у прифронтових регіонах;

- Необхідність наскрізно **впроваджувати наявні стратегії безбар'єрності та фізичної інклюзії**. Брак **інструментів та політик для психічної інклюзії** і культурних працівників, і споживачів сектору, які мають **ментальні особливості, ПТСР та психічні розлади**, що розвинулись чи ускладнились внаслідок війни;

- Необхідність налагодити **наскрізну людино-орієнтованість** у секторі задля збереження та відновлення людського капіталу в інтересах збереження та конкурентоспроможності сектору.

Потенційних рішень жодна з опитаних респондентів не подала.

2.5 Міжнародна співпраця

Однією з помітних сфер, про складнощі роботи в якій говорять респонденти, є міжнародна співпраця та взаємодія. Серед викликів називають брак досвіду й можливостей для налагодження міжнародної співпраці, встановлення «довготермінових партнерств», також якісного, поінформованого діалогу на рівних. Згадають також «втому від війни», що ускладнює роботу в контексті культурної дипломатії та вимагає все більших комунікаційних та організаційних зусиль.

> *«Брак досвіду, ресурсу та можливостей для налагодження співпраці з європейськими редакціями, попри значні успіхи в цьому напрямі.. Наявне й нерозуміння, які зміни принесе Євроінтеграція у контексті юридичних відносин, бухгалтерського обліку, статистики та інших норм»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Останнім часом бачу як проблему відмінності у процесах презентації культури в Україні та за її межами. В Україні основний акцент – як на мене, і це цілком логічно й закономірно – на культуру як частину спротиву. Спротиву сучасного (твори про війну, література, театр, кіно – дуже помітно), а також тяглість цього спротиву у XX столітті і до (зокрема великий інтерес до теми «Розстріляного відродження»). Сприйняття спротиву (і його культурної компоненти) дуже емоційне, фактично зараз емоціо переважає раціо. А також самопізнання і об'єднання зі Своїми проти Чужих. Все це часом при меншій художній якості й об'єктивній цінності творів.*
>
> *У Чехії (я думаю, це і в інших країнах є, але напевне можу говорити лише про Чехію) є запит на якісну українську культуру, зокрема і з потребою розуміти (тобто залучати насамперед раціо), що і чому відбувається.*
>
> *Тому, наприклад, важко пояснювати і висвітлювати деякі дисонанси українських реалій. Ми наполягаємо на кенсилінгу всього російського, при цьому багато українських мігрантів говорять виключно російською мовою. Тоді ми пояснюємо історичне коріння цих процесів, і виходимо на намішаність української ідентичності (політичність нації, а не етнічність). І в цей же момент митці занурюються в етнічність. Ще варто зауважити, що часто за кордоном це "митці" (не дуже якісний контент, який твердить, що його потрібно популяризувати лише тому, що він український, зокрема й шалено замішаний саме на етнічності). Таке дуже легко відштовхує чеського споживача культури (навіть освіченого й україно-орієнтованого).*

> *Це мої спостереження, я розумію всю складність, бо бачу обидва контексти. Але презентуючи щось українське за кордоном, часом краще акцентувати на тому місцевому, щоб говорити до нього зрозумілою мовою»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

> *«Слабка підтримка перекладів українських сучасних творів на мови світу чи видання закордоном. Зараз в стані війни ці речі менш актуальні, бо в країни інші челенджі, але загалом це те, чого відчутно бракувало»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«Невідповідність міжнародних протоколів до українських реалій війни»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

Істотні питання

Ґрунтуючись на глибинних інтерв'ю, з цього блоку можна виокремити такі **істотні питання**:

1. Брак управлінського досвіду в **налагодженні та реалізації (довготермінових) міжнародних партнерств та проєктів.**
2. Недостатня та недостатньо стала (фінансова) **підтримка перекладів сучасної української літератури на інші мови**. Брак літературних перекладачок та перекладачів з української на іноземні мови.

Рішення:

- *«Розширення співпраці із закордонним українством»;*
- *«Співтворення стратегії презентації української культури за кордоном»;*
- *«Зміна державної інформаційної політики щодо українців за кордоном»;*
- *Створення і розвиток програм, спрямованих на підтримку видимості української літератури за кордоном: «Зараз – це інституційна підтримка присутності українських авторів на міжнародних заходах і ринках (матеріальна підтримка та гранти на переклади і видання навряд чи зараз можливі, в країни інші челенджі)».*

2.6 Культура читання, робота з аудиторіями

Серед проблем респонденти згадують нерозвинену культуру читання, низьку поінформованість суспільства про читання і вигоди від нього. Окремо проартикульовано слабкі комунікаційні, промоційні компоненти, недостатню роботу з аудиторіями, причина якої – недостатні компетенції у сфері маркетингу, промоції та роботи з цільовими аудиторіями:

> *«Низька культура інформаційного поля щодо теми книжок та читання»* (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця).

> *«Зниження значення книжок в житті людей як інструменту освіти, кар'єри, дозвілля»* (G2, 03, IG).

> *«Відсутність промо, яке б досягло ширшої аудиторії потенційних читачів і відповідно вплинуло на збільшення накладів»* (G1, 01, IA).

> *«Мала кількість читачів. Відповідно, в книжковому бізнесі складно (зате можливо, як довів "Ранок" з "Мавкою") заробляти. Відповідно, конкуренція висока, але ринок малий, випущеної продукції мало, тиражі зменшуються. Надто малі кошти крутяться в книжках, відповідно інтерес до них знижується»* (G3, 02, IA).

Істотні питання

У цьому блоці можна виокремити два істотні питання:

1. Недостатні **компетенції культурних менеджерів сектору у сфері маркетингу, промоції та роботи з аудиторіями;**
2. Недостатня промоційна та освітня робота відповідних державних установ, бібліотек та спеціалізованих фестивалів із **розвитку аудиторій читачок та читачів** – також із долучення нових аудиторій, які раніше не відвідували книжкові ярмарки та / чи книгарні.

Пропоновані рішення:

- *«Розширення співпраці із закордонним українством»;*
- *«Робота з лідерами думок, збільшення бюджетів на промо»;*
- *Розроблення та впровадження державних інформаційних програм та комунікаційних стратегій, робота з аудиторіями: «Утримати читацьке ядро – людей, для яких книжки важливі».*

2.7 Регулювання у сфері авторського права та тарифів

Посутнім блоком проблем є юридично-правові виклики, пов'язані з роботою з об'єктами авторського права, піратством, а також договірними відносинами. У відповідях фігурує невідповідність сучасним реаліям стандартів і регуляцій у секторі. Згадано й тіньові практики, «відкати при грантах», нелегальні форми оплати праці тощо.

> *«Проблеми із захистом авторського права, контрафакт»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«Існування піратських електронних бібліотек. Якби їх прикрили, видавництва отримували б більший прибуток від продажу книжок, в т. ч. й електронних, і відповідно могли б краще оплачувати роботу своїх кадрів»* (G3, 01, IA).

> *«У кожного видавця своя система оптимізації виплати податків. Жоден крупний видавець не грає на 100 % чесно»* (G3, 01, IA).

> *«У більшості контрактів авторські майнові права відчужуються безстроково. Люди мало знають і про права, і про адекватні тарифи»* (G3, 01, IA).

Окремо згадано відсутність законодавчих гарантій і важелів впливу на роботодавців у разі недотримання рекомендованих Кабінетом Міністрів України мінімальних тарифів:

Істотні питання

У цьому блоці можна виокремити такі **істотні питання**:

1. **Недостатня поінформованість з авторського права та необхідність покращити юридичну грамотність гравців сектору.** Брак стандартів або практик авторського права;
2. Наявність **піратських бібліотек**, проти яких не застосовують легальні дії.
3. **Демпінг у сфері авторських та перекладацьких гонорарів** через необов'язковість рекомендованих тарифів або неспроможність культурних працівників сектору захистити свої права.
3. Необхідність **випрацювати пілотну модель статусу культурного діяча / митця для самозайнятих осіб.**

Пропоновані рішення:

- Адаптація законодавства, нормативів і регуляцій до сучасних реалій: *«Внесення змін як до законів, так і до вказаної постанови (вона застаріла, бо наклади у 10 чи 15 тисяч примірників – фантастика для більшості видавців)»;*
- *«Статус культурного діяча / митця (для самозайнятих осіб)»;*
- *«Строкове відчуження майнових авторських прав (наприклад, на 5 років)»;*
- *«Впровадження договірних відносин, де вони відсутні, задля більшої захищеності»;*
- *Підвищувати поінформованість про права, договірні відносини тощо;*
- Проводити більше професійних подій, зокрема й заходів, спрямованих на «нетворкінг» (за інтересами), а також працювати над розвитком форматів для обміну з колегами досвідом і важливою інформацією: *«Було б дуже зручно, якби на базі котроїсь платформи вийшло б організувати щось на взір ситуативного менторства, коли початківці можуть звернутися до досвідчених колег по пораду: від «чи варто погоджуватися на такий гонорар» до «підводні камені в співробітництві з певним видавництвом”»;*
- *«Об’єднані колективні зусилля фахівців задля захисту своїх прав (розголос, флешмоби в соцмережах, колективні відкриті листи до видавничого сектору)».*

2.8 Людський капітал

Говорячи про кадри в секторі, більшість фахівців згадують про їхній брак і низьку кваліфікацію (брак компетенцій і формальних / неформальних систем їхнього набуття). Фігурують також згадки про «відтік мізків» у зв'язку із переміщенням у межах і за межі країни через повномасштабне вторгнення.

> *Примітка: Питання людського ресурсу у секторі буде розглянуто в окремому розділі.*

Істотні питання

У цій сфері на підставі глибинних інтерв'ю можна виокремити такі істотні питання:

1. **Брак сучасної (неформальної та формальної) освіти**, програм з підвищення кваліфікації, а також брак професійних компетенцій, які потрібні літературним менеджерам в сучасному контекст – зокрема управлінських компетенцій, компетенцій у сфері побудови міжнародних партнерств, а також знань та навичок у сфері маркетингу та промоції;
2. **Брак сучасних (неформальних та формальних) освітніх форматів з** креативного письма – насамперед на початковому рівні;
3. **Відтік професіоналів** через міграцію і всередині країни, і за кордон. Відсутність джерел поповнення національного ринку праці професіоналами з інших країн через **складність трудової міграції в Україну**.

Серед потенційних рішень респонденти називали:

- «Державна політика щодо повернення кваліфікованих кадрів»;
- «Розвиток програм, що залишать цих спеціалістів в "українській орбіті", створять умови для постійного (бодай часткового залучення) залучення цих людей в українські проєкти»;
- «Розвиток програм менторства, зокрема оплачуваного, для підвищення кваліфікації кадрів».

2.9 Професійна спільнота

Помітним і чутливим викликом для літературного сектору є підвищена конфліктність (“срачі”), дискримінаційні практики, іншування у спільнотах. Згадують зокрема і практики вимушеної самоцензури, замовчування.

> *«Відсутність “інфраструктури компромісу”, просторів для діалогу, які так активно просуває Сергій Кошман – згідна з ним»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Останнім часом бачу як проблему відмінності у процесах презентації культури в Україні та за її межами і штучний поділ на українців всередині / за межами України, ускладнену співпрацю»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

Істотне питання

Головні істотні питання у цій сфері такі:

1. **Підвищена конфліктність (так звані “срачі”) та недостатня консолідація всередині професійної спільноти.** Наявність штучних ліній поділу всередині професійної спільноти. Напруга між тією частиною професійної спільноти, яка лишилась в Україні, та тією, яка виїхала за кордон.

Серед рішень фігурувало:

- *«Запровадження просторів для діалогу в інфраструктуру міста (вивчення теми на курсах урбаністики і в межах державної підготовки архітекторів, наприклад)».*

2.10 Освітня сфера

Низка респондентів побіжно згадує низьку якість або й *«брак програм підвищення кваліфікації»*. Говорять також про застарілі, нерелевантні до викликів сектору або ж і відсутні освітні програми:

> *«Низька якість підготовки професіоналів у галузі, ми фактично відмовилися від роботи з практикантами з огляду на відсутність базових професійних навичок і нерозуміння основ роботи»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Шкільна програма з літературної освіти, яка відштовхує дітей та підлітків від читання»* (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця).

Істотне питання

Основне істотне питання у цій сфері таке:

1. **Застаріла та нерелевантна до сучасного контексту професійна освіта в секторі. Необхідність переосмислити та реформувати шкільну програму з літератури,** яка б виховувала інтерес до читання.

Пропоновані рішення:

- *Перегляд освітніх програм, згідно з викликами й кадровими потребами сектору;*
- *«Реформування шкільної літературної освіти»;*
- *«Зміна підходів до підготовки спеціалістів у нашій галузі»;*
- *«Залучення університетами практиків до викладання»;*
- *«Конкурс на вступ має також відбуватися бодай з якимсь творчим конкурсом, ЗНО позбавило (сподіваюся) від корупції, але знищило набір студентів з яскравим і нестандартним баченням, а не тих, хто завчив напам'ять дати і цитати + або оплата приватними чи державшами стажувань у редакції»;*
- *«Запровадження освітніх програм ЄС для різних секторів, в т. ч. і культури 1»;*
- *«Програми міжредакційних обмінів, журналістські тури в Україну і навпаки (це можуть бути як державні програми, так і активності, фінансовані фондами, проєкти в межах Креативної Європи (готуємося до подання, такі можливості є, проте інші країни оплачують закордонним журналістам робочі візити в межах окремих програм – наприклад, на умовний "Книжковий Арсенал")».*

2.11 Фахова література, словники, стандартизація

В Україні існує низка інституцій, які вдосконалюють правопис, укладають словники і стандартизовують українську мову. Інститут української мови при Національній академії наук України (НАНУ) проводить фундаментальні дослідження з української мови, серед іншого – вдосконалює правопис, вивчає лексикологію та граматику, а також готує словники й довідники з української мови. Питаннями мовної політики, і стандартизацією української мови також, займається й Національна комісія зі стандартів державної мови, діяльність якої координує Кабінет Міністрів України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України проводить дослідження з історії української мови, і з розвитку правопису також. Співробітники Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні випрацьовують теорію і методологію мовознавства, готують словники, вивчають історію, структуру та функціонування слов'янських, германських, романських і балтійських мов. Цей перелік не є вичерпним, водночас серед досить конкретних потреб, які озвучили респонденти, фігурує брак фахової літератури, словників, профільних матеріалів:

> *«Існує ресурс e2u.org.ua, який містить англо-українські словники з економіки, природничих і технічних наук, а також військової тематики, але я майже не бачила словників з таких сфер, як психологія, педагогіка, зоологія і ботаніка. І це лише англійська мова. З іншими мовами (тією ж польською) ситуація ще гірша»* (G3, 01, IA).

> *«Людині, яка створить англо-український словник сленгу й укладе фразеологічний, варто дати Шевченківську премію. З такими мовами, як польська, ситуація ще гірша: всі наявні словники замалі»* (G3, 01, IA).

Істотне питання

Істотне питання цього блоку таке:

1. Брак **актуальної фахової, довідкової літератури, словників.** Неналежна стандартизація мови (наприклад, у контексті транслітерації з різних мов).

Запропоновані рішення:

- Державна ініціатива щодо створення лексикографічних україномовних джерел чи додатків, програм;

- *«В Україні є такий орган, як Національна комісія зі стандартів державної мови, в обов'язки якої входить і затвердження термінології. Зрозуміло, що це неповоротка державна структура, але було б добре, якби на неї вийшли і перекладацькі організації, і науковці. Укладанням словників не може займатися одна людина, це більше колективна праця, яку хтось має координувати»;*

- *«Державна програма підтримки перекладних словників та іншої фахової літератури (Інститут книги має програму перекладів з української, а не завадило б ще на неї). Комерційні видавництва таким займатися не будуть. Тим більше, що словники мають бути насамперед онлайнові, а не паперові».*

Розділ 3. Людський капітал

У цьому розділі буде докладно описано істотні проблеми, про які ми згадували вище, а також їхні чинники.

3.1 Брак кадрів

Сценарне планування нашого дослідження передбачає, що одним із головних викликів для культури загалом і літературного сектору зокрема стане людський фактор і пов'язані з ним складнощі, спричинені повномасштабним вторгненням, а саме: відтік мізків, пов'язаний із масовою міграцією, депрофесіоналізація сектору, складнощі адаптації та інтеграції митців-ветеранів та мисткинь-ветеранок, прекарність самозайнятої праці в умовах нестабільності тощо. У цьому контексті для нас важливі й демографічні прогнози:

> *«Незалежно від наших припущень щодо тривалості війни та подальшої військової ескалації, населення України не повернеться до довоєнного рівня навіть у 2040 році, і скорочення буде найбільш відчутним для населення працездатного віку. <...> понад 20 % біженців не повернуться після війни, причому багато з них – це українці працездатного віку та їхні діти, що матиме довготривалий негативний вплив на населення України та перспективи її відновлення»*

Однією з посутніх проблем стане і брак робочої сили, кваліфікованих фахівців у літературному секторі Україні, та, особливо, областях, що постраждали від війни.

Проблеми в кадровій сфері фігурують і в переліку головних, істотних викликів сектору, що були спричинені війною. Більшість респондентів та респонденток згадує брак і низьку кваліфікацію кадрів у літературному секторі України, а також про відсутність формальних / неформальних систем їхнього набуття. Фігурують також згадки про «відтік мізків» у зв'язку із переміщенням у межах і за межі країни через повномасштабне вторгнення.

На закрите запитання «Чи ви відчуваєте брак кадрів, зменшення кількості фахівців у секторі?» більш ніж половина респондентів (54,55 %) відповідає ствердно. І лише приблизно 20 % відповідають «ні».

> ***«Через повномасштабне вторгнення низка фахівців літературного сектору полишила країну. Чи ви відчуваєте брак кадрів, зменшення кількості фахівців у секторі»***, *% від загальної кількості опитаних*

Відповідь	% від кількості опитаних
Так	54,55 %
Складно відповісти однозначно	27,27 %
Ні	18,18 %
Разом	100,00 %

Ще одне явище, що опинилось у полі нашої уваги, – феномен «кочових фахівців». На наше запитання *«Чи ви стикаєтесь у своїй практиці з поширенням феномену "кочових фахівців"* – спеціалістів, які живуть на дві країни або два міста всередині України?» кількість респонденток, яка відповіла ствердно, становить понад 80 %.

> ***«Чи ви стикаєтесь у своїй практиці з поширенням феномену "кочових фахівців" — спеціалістів, які живуть на дві країни або два міста всередині України?»***, % від загальної кількості опитаних

Відповідь	% від кількості опитаних
Так	81,82 %
Ні	18,18 %
Разом	100,00 %

3.2 Повернення фахівців, які виїхали за кордон після повномасштаб- . ного вторгнення

Відповіді на запитання *«Що, на вашу думку, могло би бути зроблене, аби повернути фахівців, що виїхали за кордон після повномасштабного вторгнення, в Україну?»* можна умовно розподілити на три підблоки:

1. Зміна політик і контексту у країнах світу

- **Зміна умов у країнах проживання.** Наприклад, припинення чи зменшення соціальних виплат;
- **Створення фокусних програм підтримки повернення.** Наприклад, купівля квитків (Канада, Норвегія):

  «Повернення буде більш можливим після припиненння соцвиплат у країнах проживання, для багатьох існує питання придбання квитка (наприклад, з Канади – це проблема для багатьох, проте потрібен механізм контролю, щоб це не перетворилось на "провідати рідних")» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

2. Зміна політик і контексту в Україні

- **Стабілізація економічної ситуації у країні:**

  «Умови життя, не гірші за закордонні: професійні, економічні, соціальні тощо» (G2, 03, IG);

  «Перемога. Фінансова забезпеченість у країні» (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця);

- Створення і комунікація **професійних можливостей;**
- Достойні **умови праці в секторі**, мотивація:

  «Закінчення війни; лібералізація умов ведення професійної діяльності як передумова ширших можливостей для самореалізації; позитивні (або революційні) зміни в системі освіти, зокрема освіти дітей; підвищення рівня оплати праці» (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»);

  «Відчуття затребуваності в професійній сфері в країні» (G2, Алім Алієв, «Кримсь-кий інжир»).

- **Інтеграційні програми для родин з іноземцями.** Наприклад, родинні резиденції курси розмовної української для іноземців:

  «Також багато хто живе у партнерстві / одружився / вийшов заміж за іноземців / іноземок: потрібно вже зараз запускати безкоштовні курси розмовної української для іноземців (залежно від першої мови). В ідеалі – створювати родинні резиденції для представників культури в Україні та інформувати про можливості професійного розвитку в Україні. Мій приклад: мій партнер француз, ми мріємо відкрити фаблаб в Україні. Його стримує незнання мови та нерозуміння, як зайти в проєкти з місцевими» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

- **Створення здорового середовища,** зниження градуса суспільної напруги:

  «В першу чергу, це створення здорового середовища, комунікація необхідності суспільної модерації явищ всередині спільнот і цивілізованого ведення дискусії. Я особисто стикнулася з мережевим булінгом через те, що виїхала за кордон, і через висловлювання непопулярних тез, отримую адресні погрози і постійно бачу заклики до насилля щодо мене і моєї дитини (це взагалі поза межами здорового глузду). Якби були люди, уповноважені публічно сказати, що це не ок, це було би для мене гарантією можливості повернення. Загалом, я розраховую повернутися щойно закінчиться війна і буде можливе емоційно та фізично безпечне життя для моєї малої дитини, в мене нема майнових очікувань чи необхідності в фаховій підтримці, я готова важко працювати, вкладатися в відбудову і стикатися з професійними челенджами. Але не бути об'єктом булінгу і дивитися, як всі про це мовчать» (G4, Катерина Бабкіна, авторка);

  «Мир, зниження градуса суспільної напруги, більший плюралізм, інакша економічна політика» (G1, Олег Коцарев, автор).

3. Фізичне повернення не обов'язкове

Кілька респондентів зазначають, що фізичне повернення українців «не таке важливе» і пропонують натомість **використовувати потенціал українців у світі на користь України:**

«Не потрібно зараз проводити розмежування на "хороших" і "поганих" українців, натомість більше залучати закордонних українців до творення іміджу України у світі. Не так важливе фізичне повернення, як використання по-

тенціалу українців у світі на користь України та її представлення у світі. Сучасні технології це все дозволяють» (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

«Ми не стикалися із проблемою того, що у Чернівцях бракує спеціалістів, які через вторгнення виїхали за кордон. Професійних кадрів бракувало і до вторгнення, відверто кажучи. Скажу непопулярну думку, але не певна, що ми повинні займатися тим, щоб повертати спеціалістів культури в Україну, в нас і так повно проблем і завдань всередині країни. Якщо ці спеціалісти хочуть займатися Україною і мають можливість повернутися в Україну (наприклад, не мають дітей, які прилаштовані у школи чи інші освітні заклади закордоном) – то хай повертаються і працюють, роботи достатньо. Якщо ж ці люди влаштували своє життя закордоном – нехай би звідти працювали над промоцією України і її культури у країнах, де проживають, адже цю місію також хтось має виконувати і якщо вже ці люди там – є гарна можливість реалізувати себе на підтримку України. Інші механізми заохочення тих, хто виїхав за кордон, мені здаються несправедливими стосовно тих спеціалістів, які залишилися в Україні» (G3, 01, IN).

Розділ 4. Професійна освіта, становлення

4.1 Професійна освіта в літературному секторі

В Україні існує низка **формальних** і **неформальних освітніх програм** набуття компетенцій для професій в літературному секторі.

Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України (Харків), Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ), Національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків) пропонують освітні програми з літературознавства, прикладного мовознавства, перекладу, журналістики та редагування.

Національний університет «Острозька академія» (Острог) пропонує освітньо-професійну програму бакалаврату «Літературна творчість» та «Інформаційної, бібліотечної та архівної справи». Українська академія друкарства (Львів) пропонує освітні програми бакалаврату та магістратури з медійних технологій, книго-видавничої справи та поліграфії. А Львівський поліграфічний коледж надає абітурієнтам, що здобули повну загальну середню освіту або базову загальну середню освіту, можливість оволодіти фахом за освітніми програмами «Цифрові додрукарські технології та мультимедіа», «Комп'ютерно-інтегровані технології поліграфічного виробництва», «Видавнича справа та редагування».

Значно менш розвиненим в Україні є поле фахової **неформальної освіти**. Можемо говорити про обмежене коло операторів, що пропонують воркшопи, курси (річні програми для цієї категорії є радше винятком) та інші освітні формати, орієнтовані на розвиток та підвищення професійної кваліфікації фахівців сектору.

Усі респонденти нашого дослідження мають багаторічний досвід зайнятості в літературному секторі, до того ж більш ніж половина з них (54,5 %) працює в ньому понад 20 років. Так само усі залучені респонденти мають вищу освіту, а 18,2 % із них мають науковий ступінь. Проєкт передбачав залучення обмеженої кількості інформантів, а тому сформована вибірка експертів не може претендувати на відображення всіх наявних досвідів представників українського літературного сектору, водночас отримані дані можуть інформувати про певні явища і тенденції у секторі.

Під час проведення інтерв'ю і опитувань ми попросили респондентів та респон-

денток оцінити за 5-бальною шкалою, наскільки формальна та неформальна освіти, яку вони здобули, допомагають їм у професійній діяльності в літературному секторі (де 1 – взагалі не допомагає, 5 – дуже допомагає).

> ***Оцініть, наскільки отримана вами формальна та / або мистецька освіта, яку ви здобули в державних освітніх закладах, допомагають у вашій професійній діяльності в літературному секторі*** (де 1 – взагалі не допомагає, 5 – дуже допомагає).

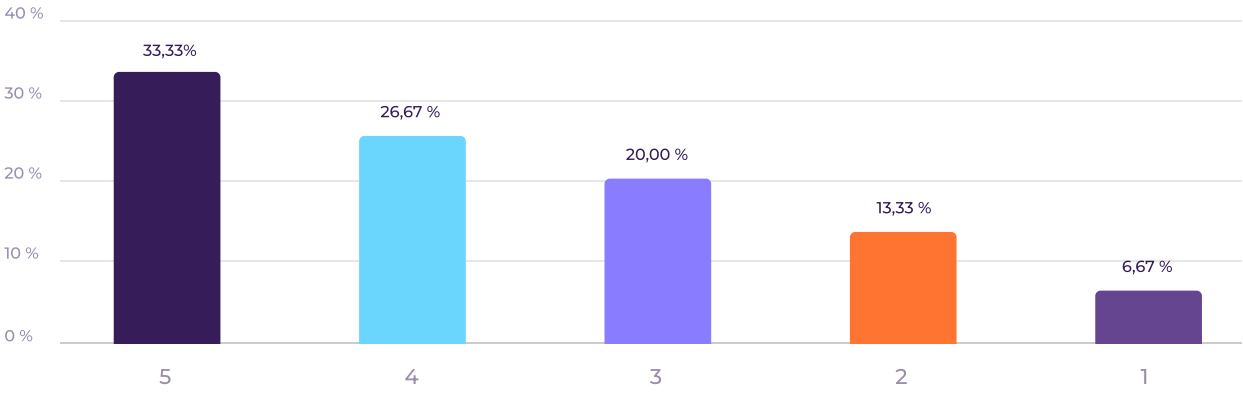

% від загальної кількості відповідей

> ***Оцініть, наскільки неформальна освіта, яку ви здобули, допомагає у вашій професійній діяльності в літературному секторі*** (де 1 – взагалі не допомагає, 5 – дуже допомагає).

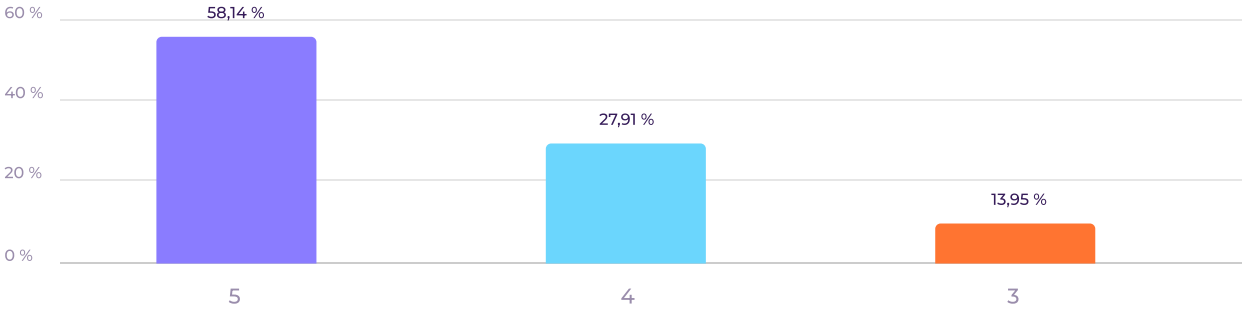

% від загальної кількості відповідей

Отримані відповіді інформують нас про те, що загалом респонденти та респондентки вважають здобуту неформальну освіту більш помічною у своїй професійній діяльності у секторі.

Серед найкорисніших для власного професійного розвитку респонденти та респондентки називають такі **освітні формати**:

- Лекції, воркшопи, семінари;
- Менторські програми;
- Програми мобільності;
- Обмін професійним досвідом, «редакційні обміни»;
- Професійні програми, короткотермінові професійні курси;
- Нетворкінг, P2P (з англ. — рівний до рівного);
- Міжнародні програми;
- Участь у літературних фестивалях, фахових заходах;
- Програми, орієнтовані на вузькі цільові аудиторії («можливості, які ми створюємо для авторів з окупованого Криму»);
- «Оплачуване навчання для молодих спеціалістів у вже існуючих успішних культурних інституціях»;
- Управлінська освіта.

Приблизно чверть інформантів з-поміж найкорисніших освітніх ініціатив згадували **менторство**.

Найактуальнішою за тематикою виявилась освіта з питань управління фінансами і фандрейзингу. Серед варіантів також фігурували: написання грантових заявок і звітність за ними, стратегування, робота з аудиторіями, поглиблене вивчення тих чи тих дисциплін, щоб набути потрібні в роботі у секторі компетенцій (наприклад, «дитяча й підліткова психологія»).

4.2 Входження у професію, професійне становлення

Відповіді респондентів та респонденток на запитання *«Що б ви назвали найбільшими перешкодами в запуску кар'єри, професійному становленні молодого покоління, авторів і фахівців сектору»* умовно можна розподілити на дві категорії: виклики, що пов'язані з особливостями **контексту**, та такі, що пов'язані з характеристиками самих **учасників та учасниць сектору**.

1. Контекст

- **Нерелевантні викликам сучасності освітні програми:**

  «Відірваність академічного навчання від реальних викликів у професії» (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця);

  «Нерозуміння спектра професій, необхідних на цьому етапі розвитку української культури, відкритих можливостей та змін, які можливо реалізувати. Непотрібні предмети або некомпетентні викладачі. Створення проєктів "в стіл" у межах виконання навчальних завдань. Відсутність співпраці між університе-тами та спілкування між студентами суміжних галузей. Наприклад, для мене проблему вирішив організований нами фестиваль "Штурмові загони Гутенберга", в межах якого ми поєднали студентів з різних вишів і різних спеціальностей» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»);

- **Брак досліджень, даних і відкритого доступу до такої інформації:**

  «Відірваність уявлень про те, як функціонує книжковий ринок, літературний процес і світ загалом від того, як все це реально функціонує. В Україні багато речей дуже табуйовані до обговорення, тому що наштовхуються на масове неприйняття і як наслідок – опір без осмислення. Навіть очевидна необхідність бану російських книжок на ринку, яка зробила в сухому залишку багато доброго з усіх боків, викликала опір. Необхідно більше відкритості, реальних досліджень, цифр і відкритого доступу до такої інформації» (G4, Катерина Бабкіна, авторка);

- **Брак форматів і програм, які полегшують інтеграцію і входження у професію:**

  «Замало молодіжних літературних проектів, вони часто мають формальний, імітаційний характер» (G1, Олег Коцарев, автор);

- **Економічна нестабільність, низька оплата праці:**

  Низький рівень оплати праці;

  «Незрілість ринку, ускладнена комунікація через тимчасову окупацію» (G2, Алім Алієв, «Кримський інжир»);

- **Нестабільність,** «порушений work-life balance в культурних проєктах».

- **Низька соціальна привабливість кар'єри в культурній сфері** (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

2. Учасники сектору

- **Відсутність досвіду, знань і навичок:**

  «Відсутність досвіду, знань і навичок. Як таких перешкод я не бачу – якщо людина талановита, відкрита, готова вчитись і є приємною особистістю, її з задоволенням візьмуть у команду. Принаймні такий досвід в мене і наших працівників. Якщо ж людина розсіяна, не може вчитися, погано адаптується чи просто не має комунікаційних навичок – мотивації брати її в команду відверто кажучи малувато» (G3, 01, IN);

  «Непрофесійність авторів-початківців» (G1, 01, IA).

- **Брак фінансового ресурсу**

  «Фінансова незалежність» (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця);

  «фінансові обмеження» (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії);

- **Невпевненість у собі;**

- **Відсутність зв'язків у секторі:**

  «Відсутність зв'язків у галузі, страх помилитися (розвивається нашою освітньою системою) і тому – експериментувати»" (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

Полегшити професійне становлення і розвиток молодих фахівців у літературному секторі, на думку респондентів та респонденток, можуть:

- **Програми менторства;**
- **Програми мобільності;**
- **Події і програми, що сприяють інтеграції і видимості:**

  «Конкурси, фестивалі чи інші події, котрі сприяли б інтеграції молодих у середовище (приклад – смолоскипівський СТМ). Освітні проекти» (G1, Олег Коцарев, автор);

  «Вебінари для авторів з окупованих територій, резиденції для авторів» (G2, Алім Алієв, «Кримський інжир»);

  «Програми інтеграції переміщених людей» (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»);

  Непрямі програми заохочення;

- **Оновлення освітніх програм, згідно з викликами:**

  «Більше практичної складової у професійній освіті, мережування, програми стажування в інституціях, що добре працюють» (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії);

- **Програми практик і стажування для молодих спеціалістів:**

  «Програми практик для молодих спеціалістів. Можливо, за державний чи донорський кошт. Проблема в чому: в молоді немає ніякого досвіду, але йти на практику за 10 тис. грн в місяць вони не хочуть, бо їх нібито використовують великі організації як "дешеву робочу силу", але те, що цю "дешеву силу" вчать, пояснюють, вони не враховують. Платити повноцінні зарплати молоді також не справедливо порівняно вже із сформованими кадрами, словом замкнуте коло. Потрібна зовнішня фінансова допомога» (G3, 01, IN);

  «Наприклад, я можу взяти стажера чи стажерку й багато чого навчити. Я не можу відповісти на запитання, хто може взяти на себе прийнятну для мене оплату моєї "освітньої діяльності". Є автори, які отримують приватні консультації й самі їх оплачують, тож тут питання і їхньої мотивації, і їхньої платоспро-

можності: знаходять можливість оплатити зазвичай ті, хто дуже мотивований та цінує мій досвід. Так само є автори, які оплачують курси вебінарів, які робить команда мого проєкту. Загалом такі знання й розвиток навичок мали б надавати освітні установи й відправляти на практику, приміром, до нас. Але час на практикантів має бути адекватно оплачуваним. З останнього, з чим наша команда колись стикалася, оплата супроводу практикантів була копійчана» (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця);

- **Кроссекторальні програми:**

  «Залучення різних фахівців у наші літературні та книжкові проєкти (дата-спеціалісти, сейлзи, маркетологи тощо)» (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»);

- **Відкриті дані, доступні і прокомуніковані фахові дослідження, аналітика:**

  «Фахові якісні і кількісні дослідження функціонування сектору і тверезa аналітика, доступ до цієї інформації і її цивілізоване обговорення» (G4, Катерина Бабкіна, авторка);

- **Стабілізація економічної ситуації:**

  Підвищення рівня заробітної плати в галузі;

  «Налагодження загальної фінансової ситуації» (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії);

- **Програми підтримки ментального здоров'я.**

RES-POL

Розділ 5. Література та війна

5.1 Зміни у професійній діяльності

Описані респондентами та респонденткими **зміни у професійній діяльності**, які й далі спричиняє війна, що триває, можна умовно розподілити за такими категоріями:

- Психологічний стан, працездатність – **28,6 %**
- Волонтерство – **18 %**
- Зміна тематики творів, програмного наповнення – **16 %**
- Міжнародні проєкти, видимість – **14,3 %**
- Обсяги роботи – **7,14 %**
- Кадрова проблема – **5,3 %**
- Оплата праці – **3,6 %**
- Діалог в суспільстві, самоцензура – **3,6 %**

Говорячи про зміни, респонденти та респондентки найчастіше відзначають зміни у **психологічному стані** (приблизно 30 %), про пов'язаний із війною стрес, дискомфорт, порушення сну, неспроможність зосереджуватись, що впливає й на зниження продуктивності праці.

> *«Стрес, травми, невизначеність, страх, емоційна нестабільність в усіх в команді – все як у всіх, не так, як було»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«Знизилась продуктивність, швидкість роботи впала, з'явилися проблеми з концентрацією і увагою. Відповідно, доводиться більше часу працювати задля того ж результату, як раніше».*

> *«Війна дуже вплинула на всіх нас, в тому числі і на психологічний стан»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Організаційно; стрес; менше часу; обмеження, які накладає громадська думка на тематику, інтонацію, публічну активність тощо – доводиться щонайменше рахуватися з їхнім існуванням»* (G1, Олег Коцарев, автор).

> *«Викликаний війною стрес знижує працездатність. Після особливо болісних подій дуже важко зібрати себе докупи й сісти за роботу. Водночас без роботи вже б точно дах поїхав»* (G3, 01, IA).

Друга найпоширеніша із зазначених змін стосується **збільшення кількості міжнародних проєктів** (18 %), а також підвищення видимості України за кордоном через війну. Респонденти та респондентки наголошують, що наявна міжнародна інтеграція через запозичення кращих практик позитивно впливає на розвиток українського літературного сектору та його кадрів.

> *«З іншого боку, війна дала нам більше видимості за кордоном, і в нас з'явилося бачення розвитку англомовного медіа. Також, оскільки я та кілька моїх колег перебувають або перебували за кордоном – це дає можливість вийти з бульбашки й побачити, як Україну бачить світ, запозичити кращі практики, вдосконалити свої, підкреслити наші досягнення і якість роботи, яка не поступається, а в чомусь і перевершує роботу колег інших країн. Прекрасне щеплення від меншовартості на покоління вперед»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Посилення презентаційної функції за кордоном»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

> *«У роботі видавництва не вплинула – ми далі видаємо авторів та авторок, яких видавали і до війни. У роботі фестивалю також не вплинула – ми від 2014 року говоримо на дискусіях про дотичні до теми війни теми. У роботі по промо українських авторів в Європі вплинула хіба на інтенсивність – і до війни ми їздили в тури Європою говорячи про Україну через літератури і знайомлячи європейців з нашою культурою, проте якщо до 2022 ми їздили в 1 тур на рік, то після вторгнення – це 5–7 турів на рік»* (G3, 01, IN).

Приблизно 16 % інформантів говорять про **зміни тематики творів й ініціатив**, над якими вони працюють. Війна спричинила потребу в пошуку і зміні форматів та фокусів роботи з аудиторіями (переміщені особи, ветерани, люди з інвалідністю тощо).

> *«Війна змінила фокус тематик. Напевне назавжди, адже це суспільний досвід травми, який буде долатися і зцілюватися десятиліттями»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«Зміна пріоритетів – з перекладу художньої літератури на інші типи перекладу, викладання (зокрема української мови)»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

> *«Передусім я і моя команда розвернули свою професійну діяльність у бік допомоги проживання воєнного досвіду дітьми та підлітками через читання. Усі наші проєкти (видавничі, освітні, літературознавчі, письменницькі) зараз проходять через призму "як говорити з дітьми про війну та мир засобами літератури". Також ми навчилися працювати в максимально стресових обставинах»* (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця).

Понад 14 % респондентів та респонденток говорять, що велику частку зайнятості охоплювали й охоплюють **волонтерські ініціативи і проєкти** (14,3 %).

> *«Ми переказуємо кошти на потреби наших колег у війську. Інвестуємо кошти у проєкти вшанування людей з нашої сфери – тих, життя кого забрали росіяни. Дехто з наших авторів загинув, дехто зник безвісти, дехто у війську»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Крім оплачуваних комерційних замовлень, я на волонтерській основі перекладаю медичні документи для поранених військових, які їдуть на лікування за кордон»* (G3, 01, IN).

Серед змін фігурує **збільшення обсягів роботи** (7,14 %). Важливо також зазначити, що збільшення обсягів часто є вимушеним. Доводиться більше працювати, щоб забезпечити родину («чоловік на передовій») або щоб у такий спосіб «звільнити мозок від стресу».

> *«Роботи стало більше в рази, робити її стало складніше або часом неможливо»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«У 2021 році був вийшов на пенсію і звільнився. В березні 2022 повернувся до роботи»* (G2, 03, IG).

> *«Працюю в довоєнному темпі, або й більше та швидше, бо це допомагає відволіктися. Замовлень від видавництв суттєво побільшало. Майже щотижня доводиться відмовляти новим замовникам, бо поточні проєкти розписані майже на рік уперед. Одну книжку здаєш — одну додаєш до черги»* (G3, 01, IA).

Приблизно 5 % опитаних говорять про пов'язані з міграцією **проблеми з кадрами**, брак кваліфікованих людей на місцях для залучення до проєктів та ініціатив. Зокрема, опитані говорять про **зменшення оплати праці**.

> *«Замовники використовують війну як причину платити менше, затримувати платежі, знаходять виконавців з нижчими розцінками користуючись безробіттям»* (G3, 01, IA).

Кілька осіб підкреслюють ускладнення в комунікації у суспільстві через різні чинники, згадується і самоцензура.

> *«До повномасштабної війни ми й так робили фокус на авторах з окупованого Криму, з 2022 року ускладнилась комунікація, посилився страх у тих, хто проживає в Криму»* (G2, Алім Алієв, «Кримський інжир»).

> *«Обмеження, які накладає громадська думка на тематику, інтонацію, публічну активність тощо — доводиться щонайменше рахуватися з їхнім існування»* (G1, Олег Коцарев, автор).

5.2 Робота з ветеранами і ветеранками

Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну ряди ЗСУ відчутно поповнилися авторами й авторками, художниками й художницями, письменниками та письменницями, перекладачами і перекладачками, представниками і представницями інших мистецьких професій. Серед авторів і авторок, зокрема: Артем Чех, Артем Чапай, Валерій Маркус, Ілларіон Павлюк, Ярина Чорногуз, Олександр Михед, Анатолій Дністровий, Дмитро Лазуткін, Олег Сенцов, Богдан Коломійчук, Майкл Щур, Вахтанґ Кіпіані, Дмитро Крапивенко та інші.

Офіційної статистики щодо кількості, демографічних та професійних характеристик представників і представниць літературного сектору у лавах ЗСУ не ведеться, водночас профільні онлайн-видання висвітлюють їхні приватні історії, публікують добірки довідок, ознайомлюють із творчістю та діяльністю.

До прикладу, портал про культуру читання і мистецтво книговидання «Читомо» запустили окремий проєкт «Слова і кулі» про українських письменників і письменниць, журналістів і журналісток, які із початком повномасштабного вторгнення Росії приєднались до лав ЗСУ або стали волонтерами. Спецпроєкт складається із серії інтерв'ю з українськими авторами та авторками, журналістами та журналістками, які перебувають у лавах ЗСУ або ж займаються активною волонтерською діяльністю.

Український ПЕН також відстежує втрати серед діячів і діячок культури, історії яких з'являються в інформаційному полі. На березень 2024 року вони зібрали 103 ім'я. Моніторинг не є офіційним, і охоплює лише митців та мисткинь, загиблих після 24 лютого 2022 року, про яких є інформація.

Приклади спеціальних проєктів і публікацій:

- **«Читомо»: Проєкт «Слова і кулі»**. Електронний доступ: https://bit.ly/4dNV4Z2
- **Український ПЕН: Люди культури, яких забрала війна.** 2024 рік (оновлюється). Електронний доступ: https://bit.ly/4bFBEUu
- **Слово у війні: знайомимо з письменниками, які воюють.** Електронний доступ: https://bit.ly/3VfOpQt
- **Тиктор: «Сподіваюсь, слова повернуться колись»: досвід письменників, які воюють і волонтерять.** Електронний доступ: https://bit.ly/4dMTEOM

- **Радіо Свобода: Учасники бойових дій і письменники:** Юрій Руденко, Мартін Брест, Володимир Коротя, Андрій Кириченко розповіли про війну. Електронний доступ: https://bit.ly/4boXPOZ
- **Молодий буковинець: Сучасні українські письменники, які стали до лав ЗСУ.** Електронний доступ: https://bit.ly/3yq7dmU
- **Showdream:** Українські письменники, які зараз воюють на передовій. Електронний доступ: https://bit.ly/453Gf0R

Одним із важливих питань і викликів у роботі з авторами-ветеранами й авторками-ветеранками є їхня подальша **інтеграція і адаптація до мирного життя** після повернення з війни.

Пропозиції респондентів та респонденток щодо потенційних заходів з адаптації авторів-ветеранів й авторок-ветеранок та інших фахівців сектору можна умовно поділити на такі категорії:

- Програми працевлаштування, перегляд корпоративних устроїв – **23,08 %**
- Освітні ініціативи – **15,38 %**
- Програми психологічної допомоги і супроводу – **15,38 %**
- Долучення тематики, військових до програм і заходів – **11,54 %**
- Матеріальна підтримка, пільгове оподаткування – **7,69 %**
- Інклюзивність громадського простору, міст – **7,69 %**
- Спрощення бюрократії і процедур – **3,85 %**
- Комунікація з аудиторією – **3,85 %**
- Видимість, визнання заслуг – **3,85 %**
- Демобілізація – **3,85 %**
- Звільнення територій – **3,85 %**

Близько чверті респондентів та респондеток говорять про потребу випрацювати й реалізувати **програми з працевлаштування ветеранів та ветеранок** літературного

сектору. Серед варіантів фігурують програми стажування, перекваліфікації та підготовки фахівців та фахівчинь з числа ветеранів і ветеранок.

> *«Допомога з поверненням на ринок і адаптацією»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«У Квебеці є програма, що покриває до 70 % заробітної плати на одного інтегрованого працівника тим компаніям, які залучають до фахової роботи "новоприбулих" (не офіціянтів чи будівельників, а людей, що мають вищу освіту і хотіли б розвиватися у професії далі). Це програма, що покликана інтегрувати людей різних культур, мов і країн у робочі процеси нової для них країни. Водночас це кошти, що йдуть на розвиток малого і середнього місцевого бізнесу і частково повертаються зі сплатою податків. Те саме можна було б зробити для військових – звісно, з поправками на наш контекст + це прекрасний привід вивести з тіні заробітні плати. Назва програми PRIIME»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Щодо нашого сектору скажу так: якщо людина є перспективним добрим автором, її потрібно видавати не залежно від того, це ветеран чи неветеран. Ми насамперед розглядаємо автора і його текст. Те саме із іншими спеціалістами (макетувальниками, коректорами, редакторами і т. д.): якщо це хороший спеціаліст – чому б його не найняти? Якщо мова йде про двох спеціалістів з однаковим рівнем професійності – я б надала перевагу ветерану. Але загалом вважаю, що цим питанням потрібно на вищих рівнях займатися»* (G3, 01, IN).

> *«Програми підтримки, стажування, перекваліфікації та підготовки фахівців з числа ветеранів і ветеранок, а також оновлення корпоративних устроїв в командах для інтеграції фахівців і фахівчинь з числа ветеранів і ветеранок»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

Друге за згадуваністю – впровадження **освітніх програм і можливостей** (15,38 %) і для авторів-ветеранів й авторок-ветеранок, і для суспільства. Так само часто респонденти говорять про необхідність **програм психологічної допомоги, супроводу** військових, які повертаються з фронту.

> *«Арттерапевтичні проєкти та проєкти осмислення різного досвіду через мистецтво, програми психологічної підтримки»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«Фаховий, доступний психологічний супровід»* (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця).

11,54 % респондентів та респондетокговорять про необхідність **долучити до програм і видавничих планів воєнної тематики, про залучення самих ветеранів і ветеранок до подій та проєктів.**

> *«Долучення думки і присутності військових у тематику культурних подій»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«Активне залучення їх у літературне життя, але без загостреного підкреслення їхньої "особливої" ролі, лояльне ставлення (наприклад, у питаннях дотримання дедлайнів)»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

> *«Активніше публікувати, презентувати, брати інтерв'ю. Залучати до подій і "між своїх", і "загальних", з авторами з-поза ветеранської спільноти»* (G1, Олег Коцарев, автор).

Респонденти та респондентки говорять про необхідність матеріально **підтримувати військових** (7,69 %), які повертаються з війни, спеціальних стипендійних програм, продуманої системи пільг та податків. Згадують і про потребу щодо **інклюзивності міст, громадського простору** (7,69 %).

> *«Інклюзивність міст, що потребує величезного ресурсу. <…> Також хотілося б запозичити ідею кооперативів – будинків для митців, родин або родин з низьким доходом (вони бувають різні), що самоорганізовані в межах сусідства. Також цікава програма, що може допомогти з реінтеграцією і надати можливість пільгового проживання у межах спільнот, створювати в т. ч. так звану інфраструктуру компромісу»* **(G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).**

Серед заходів з адаптації до мирного життя авторів-ветеранів й авторок-ветеранок та інших фахівців літературного сектору інформанти згадують **спрощення бюрократії, процедур і видимість, визнання заслуг:**

> *«Максимальне спрощення бюрократії. Реальне визнання їхніх заслуг перед нацією, як би пафосно це не звучало»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

А також **демобілізацію, звільнення територій** («деокупація Криму») і **комунікацію з цією аудиторією**:

> *«Важлива постійна комунікація з авторами, які перебувають на окупованих територіях, вони сприймають літературні проєкти, які створені на вільних українських територіях, як острівці свободи»* (G2, Алім Алієв, «Кримський інжир»).

5.3 Роль літератури в часи війни

Ми виходимо з припущення, що війна в активній фазі буде тривати до 2027 року. За оцінками деяких експертів, війна триватиме до 2025 року з вимушеним перемир'ям. Відповідно, наше основне припущення, що «роль мистецтва у повоєнному відновленні» має бути переформульовано у вивчення «ролі мистецтва під час війни», тому що війна триватиме.

Відповіді респондентів та респондеток на запитання «Якою ви бачите роль літератури в часи війни?» умовно можна поділити на такі категорії:

- Документування, меморіалізація – **34,78 %**
- Терапевтична функція, рефлексування, реабілітація – **30,43 %**
- Культурна дипломатія – **17,39 %**
- Мобілізаційна, мотиваційна, консолідаційна функція – **8,70 %**
- Освітня функція – **4,35 %**
- Естетична функція – **4,35 %**

У цьому плані важливо зафіксувати кілька додаткових істотних питань, пов'язаних із роллю літературного сектору під час війни, а саме:

- Необхідність **спеціальних інструментів та програм підтримки літературних продуктів та проєктів, скерованих на фіксування досвіду та меморалізацію** поточної російсько-української війни;
- Потреба в **підвищенні кваліфікації культурних працівників та освітян у сфері літератури з арттерапевтичних практик через креативне письмо та із травмоінформованого мистецтва.**

Найвиразнішою, на думку респондентів та респондеток, є роль із **документування** (34,78 %), «художнього фіксування живої історії», «меморіалізації спогадів», роль «хроніkера і очевидця» (G1, 01, IA).

> *«Фіксація фактів і духу свого часу»* (G1, Олег Коцарев, автор).

> *«Література дає змогу проговорювати складні питання і фіксувати реальні, часто суперечливі, обставини та стани, з непроговореності і невизнання яких може потім вирости багато болю, ворожнечі і травми, розтягнуті на покоління»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«Засіб для збереження пам'яті, засіб документування, засіб передачі різних досвідів проживання війни, свого роду комунікатор»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«З одного боку, література мусить фіксувати сьогодення, бо саме така література є свідком епохи і має додаткову вартість. З іншого боку, автори не повинні бути змушені писати виключно про війну і ні про що інше. Не варто вимагати чогось екстраординарного від літератури»* (G3, 01, IN).

Другою і виразно чисельною є **терапевтична функція** літератури в часи війни (30,43 %): як інструмент проговорення, рефлексії, реабілітації, подолання межових досвідів і зцілення.

> *«Це найздоровіший і найоб'ємніший інструмент прийняття того, що саме з нами стається – а ця стадія необхідна для того, щоби рефлексувати, розвиватися, зцілюватися і переживати це екологічно в подальшому»* (G4, Катерина Бабкіна, авторка).

> *«Терапевтична функція – навчання письменницькій майстерності для ветеранів, це також і засіб бути почутими для ветеранів, засіб інклюзії»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

> *«До ролей мирного часу додається: література як реабілітація ветеранів (виписати-проговорити проблеми) та меморіалізація спогадів»* (G2, 03, IG).

> *«Це про рефлексію, терапію та консолідацію для авторів з обох боків кримського перешийка»* (G2, Алім Алієв, «Кримський інжир»).

> *«Засіб рефлексії (але тут потрібна дистанція), засіб арттерапії»* (G2, Юлія Козловець, «Книжковий Арсенал»).

> *«Як інформаційна (художня фіксація живої історії), так і величезною мірою – терапевтична – поширення важливих "інструментів" подолання межових дос-*

> *відів. Також важливо зараз мати якісну розважальну літературу, яка, врешті теж виконує терапевтичну функцію»* (G2, Тетяна Стус, BaraBooka, письменниця).

Поміж трьох виразних ролей фігурує **культурна дипломатія** (17,39 %), література як інструмент комунікації зі світом, який допомагає бути видимими і почутими.

> *«Це спосіб говорити зі світом, презентувати наші наративи, який є обмеженим (не всі читають і цікавляться), але дуже дієвим (бо читають і цікавляться переважно люди, що приймають згодом рішення)»* (G4, Ірина Забіяка, перекладачка, Українська ініціатива Південної Моравії).

> *«Це спосіб рефлексії і моральної підтримки, але це не терапія, і зовсім ніяка не зброя, як на мене. Навпаки, література – це така собі soft power, яку потрібно вміти з розумом використати на свою користь, зокрема в культурному просторі світу»* (G3, 01, IN).

> *«Культурна дипломатія – голоси військових письменників усе ще готові слухати»* (G4, Ірина Батуревич, «Читомо»).

Література також, на думку інформантів, спроможна **мобілізувати**, мотивувати й консолідувати (8,70 %). У відповідях фігурують також **освітня** («вивчення в межах шкільної програми») і **естетична** («як і в будь-які часи») функції.

RES-POL

Розділ 6. Істотні питання

У межах цієї аналітичної записки можна сформувати **такий список істотних питань** (список, поданий нижче, не є ранжованим, і питання надано не в порядку пріоритетності):

1. Брак управлінських компетенцій та управлінського досвіду, гнучких (agile) організаційних моделей:

- Для розвитку сектору під час постійних та динамічних загроз та ризиків у час війни;
- У налагодженні та реалізації (довготермінових) міжнародних партнерств і проєктів;
- У мультисценарному плануванні фінансових моделей та в плануванні резервних коштів за умови нестабільного короткотермінового проєктного планування та браку інституційного фінансування;
- Для ефективнішої **промоції читання та розширення існуючих аудиторій.**

2. Необхідність переосмислити та переглянути державні програми підтримки літературного сектору на предмет їх доцільності та змінених пріоритетів після повномасштабного вторгнення. Брак спільної бази підтриманих грантів на творчу діяльність із можливістю відстежувати тематичні фокуси та географію підтримки. Орієнтованість на центр, **недостатня децентралізація**, брак програм та інституцій, які б пріоритетно займались розвитком сектору в регіонах.

3. Короткотермінове та нестабільне проєктне фінансування в секторі. **Брак довготермінових програм інституційної підтримки.** Відсутність резервних фондів та «подушки безпеки».

4. Відсутність стандартизованих зарплатних сіток по сектору, непрозора цінова та тарифна політика для авторів та авторок, перекладачів та перекладачок, редакторок та редакторів. Демпінг у сфері авторських та перекладацьких гонорарів через інформаційну асиметрію та брак дієвих та ефективних профспілок. Недостатньо конкурентоспроможна чи неконкурентоспроможна оплата праці в секторі літератури. **Брак кваліфікованих кадрів** у секторі, який посилюється через:

- **Відтік** кваліфікованих кадрів із регіонів, наближених до зони бойових дій, та брак програм підтримки їх повернення;
- **Відтік** кваліфікованих кадрів та брак програм підтримки їх повернення;
- Недостатню аналітику щодо нової професійної групи **«кочових фахівців»**, які живуть на дві країни або два міста всередині України, а також через брак механізмів та програм для їх оптимального професійного долучення до сектору;
- Неготовність сектору приймати та **інтегрувати іноземних фахівців та фахівчинь** на правовому рівні, а також через недостатність рекрутингових та інтеграційних програм для професіоналів та професіоналок, які не мають українського громадянства.

5. Відсутність **статусу культурного діяча / митця для самозайнятих осіб**, яка б дала змогу організувати легку структуризацію незалежного та неінституалізованого сектору літератури для кращого аналізування сектору, ефективнішого залучення в культурну дипломатію та співпрацю з державними та недержавними інституціями, ефективнішого поширення інформації про державні та недержавні програми підтримки, а також для кращої комунікації та консолідації всередині спільноти, схильної до конфліктів.

6. **Застаріла та нерелевантна до сучасного контексту професійна освіта** в секторі:

- **Брак сучасної (неформальної та формальної) освіти**, систем набуття компетенцій, а також брак професійних кваліфікацій, які потрібні літературним менеджерам в сучасному контексті – зокрема, управлінських компетенцій, компетенцій у сфері побудови міжнародних партнерств, а також знань та навичок у сфері маркетингу та промоції;
- **Брак форматів і програм, які полегшують інтеграцію і якісне входження у професію** (зокрема менторство);
- **Брак сучасних (неформальних та формальних) освітніх форматів** із креативного письма;
- Необхідність **переосмислення та реформування шкільної програми з літератури**, яка б виховувала інтерес до читання.

7. Необхідність налагодити **наскрізну людино-орієнтованість** у секторі задля збереження та відновлення людського капіталу в інтересах збереження та конкурентоспроможності сектору. Брак інструментів та політик для підтримки:

- **Ментального здоров'я** та покращення психологічного стану для культурних працівників і працівниць сектору;
- **Фізичної та ментальної інклюзії** і культурних працівників та працівниць, і споживачів та споживачок сектору, які мають психічні особливості, ПТСР та психічні розлади, що розвинулись чи ускладнились внаслідок війни;
- Для повернення до «довоєнної» професійної діяльності та інклюзії **ветеранок та ветеранів з сектору.**

8. Потреба **підвищити кваліфікації культурних працівників і працівниць та освітян у сфері літератури з арттерапевтичних практик через креативне письмо та із травмо-інформованого мистецтва.**

9. Підвищена конфліктність (так звані "срачі") та недостатня консолідація всередині професійної спільноти. Наявність штучних ліній поділу всередині професійної спільноти. Напруга між тією частиною професійної спільноти, яка лишилась в Україні, та тією, яка виїхала за кордон. **Брак механізмів та програм задля збереження професійних та особистих зв'язків між української професійною спільнотою в Україні та за кордоном.** Брак спільного та дружнього наративу на державному рівні про важливість професійного та особистого досвіду українців та українок за кордоном для України.

10. Необхідність розроблення програм та механізмів підтримки:

- Літературних продуктів та проєктів, скерованих на фіксування досвідів війни та меморіалізацію поточної російсько-української війни;
- Кримськотатарської мови та літератури;
- Перекладів сучасної української літератури на інші мови. Брак літературних перекладачок та перекладачів з української на іноземні мови;
- Індивідуальної мистецької діяльності в секторі літератури (індивідуальні стипендії та індивідуальні резиденції на противагу проєктній підтримці);

- Культурного журналізму;
- Програм мобільності;
- Програм менторства, професійного обміну та стажувань для молодих спеціалістів та спеціалісток.

11. Недостатня поінформованість з авторського права та необхідність покращити юридичну грамотність гравців сектору. Брак стандартів або практик авторського права.

12. Наявність **піратських бібліотек**, проти яких не застосовуються легальні дії.

13. Брак аналітики, досліджень та відкритих даних стосовно того, як працює літературний сектор в Україні.

14. Брак актуальної довідкової літератури та слабко розвинена стандартизація мови (наприклад, у контексті транслітерації з різних мов).

15. Недостатня промоційна та освітня робота відповідних державних установ, бібліотек та спеціалізованих фестивалів із **розвитку аудиторій читачок та читачів** (серед іншого – долучення нових аудиторій, які раніше не відвідували книжкові ярмарки та / чи книгарні).

16. Недостатня прозорість механізмів та можливостей **(тимчасового) бронювання головних культурних працівників** у секторі (до прикладу, заслужений письменник або перекладач у межах роботи над книжкою чи в межах європейського туру). Неможливість (тимчасового) бронювання культурних працівників у секторі, які не працюють в державних установах.

Фінансується
Європейським Союзом

Новини проєкту RES-POL

Facebook RES-POL

Цю аналітичну записку створили за фінансової підтримки Європейського Союзу. Її зміст є відповідальністю Громадської спілки "Центр регіональний розвиток" і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.